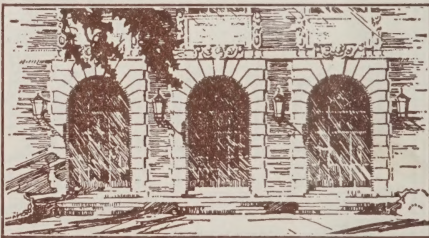
ИЙ ОДЛИГА

КАТРУСЯ

ОПОВІДАННЯ

Юрій ОДЛИГА

КАТРУСЯ

Світлої пам'яті незабутнього друга Михайла Ц., замордованого німцями, свій твір присвячує автор.

Сьогодні Катрусі пішов п'ятий рочок і цей день доля їй відзначила великою подією.

Сьогодні Матуся разом з бабою Варкою, взявши на руки тата як маленького й перенісши його в хатину, купали його, а потім одягли в нову білизну й не поклали на лежанку, а чомусь на стіл...

Татко сьогодоі вже не ойкав і не кашляв, як було раніше. „Мабуть підведуться, — думає Катруся. — Тепер у мене і чобітки будуть і саночки, адже казав тато: — Ще ось трохи. а тоді підведусь, то й чобітки й саночки з чогось зліплю тобі, Катрусю".

Дивиться Катруся на батька: він лежить нерухомо,руку до грудей приклав, мабуть спочиває добре.

Матуся стоїть біля столу, похилила голову, підборіддя долонею під-

перла; дівчина підійшла збоку, дивиться у вічі, заглядає, — бачить сльози... Та матуся завжди отак: стоїть, було, біля лежанки, дивиться на татка і плаче.

— Ну чого ти плачеш, чого нюні роспустила? — промовить татко.

— та що ж я з діточками робитиму, як ти помреш?

— То що рюмами допоможеш? — досадливо промовив батько, одверне голову до коміна і замовкне.

— Мамо, мамо! — смикаючи матусю за спідницю тихенько питає Катруся, — мамо, що татко сердяться?

Матуся довго дивиться на доню, не розуміючи її слів.

— Сердяться, мамо? — становлячись навдибки, допитується дитина.

— сердиться, доню... Сердиться, — схлипуючи і ковтаючи сльози, відповідає мати. — Немає вже в нас татка... Помер наш татко. Осиротіли ми, донечко, тепер. Сироти ж ми нещасні! — заголосила враз мати.

Дивлячись на матусю, Катруся теж плаче. Мати голосить та примовляє, а Катрусю ще більший плач розбирає.

— Годі тобі, Тетяно, — заспокоює маму баба Варка, — перестань, дочко... Хіба цим допоможеш? На те Божа воля. Бог дасть, якось проживеш. Не вбивай себе, Тетяно. Цим уже не допоможеш, не підведеш його, та ще й до того он той.., Ти така обтяжена, побережи себе, дочко, не плач Тетяно.

Матуся перестала промовляти, хлипаючи, витирає очі хвартухом.

— А ти б, дитинко, пішла побавилась трохи. На дворі так гарненько, сонечко. Де твої чобітки? Давай я тебе взую, — ласкаво мовить до Катрусі баба Варка.

— У мене немає цобіток, — насупившись, відповідає Катруся, немов би сердячись на бабуню за те, що немає чобіток.

— Ото біда... Та ми зараз щось знайдемо взутись — говорячи це, баба Варка шукає за дверима в що б взути Катрусю.

— Та я й так побіжу, бабуню, — чваниться Катруся, бачучи, що баба Варка нічого не знаходить.

— Ні дитинко, так не можна — застудишся, помреш...

Та Катруся вже не чує. Стрибнула, як кізочка, і вже в сінях, вже на ґанку.

— Ні, бабуню, не вмру! — закричала звідти, — ми он з Дмитром вже давно бігали і сніг падав.

Вискочила на ґанок, сонечко в личко променням бризнуло. Відвернулась Катруся, зажмурилась, побігла далі по призьбі до перелазу.

Хоч і холодний цей ганок і призьба, та Катрусі байдуже. Вилізла, сіла на перелазі проти сонечка, бовтає ніжками, вигрівається, а далі заспівала своїм дитячим голосом:

„Їхали козаки із Дону додому,
Підманули Галю, забрали з собою...“

Зайчики від калюжок талого снігу мигтять по дитячому личкові, по шийці лоскочуть, скачуть в карі оченята. Катруся ще більше мружиться і веде далі свою пісню.

Вулицею проходить Гнатова і Степанова матері та ще якісь тітки. Всі йдуть до них. Ось проходить баба Уляна теж з чужими тітками:

— Співаєш, дочко?.. Еге ж, так, дочко, так, татко на столі, а ти співай. Сказано, мале — дурне: батько

помер, а воно весільної... Ех, хе-хе хе-хе.

Катрусі хочеться побігти до хати, подивитись на тіток, „І чого це вони всі до них ідуть?" А тут сонечко так гарно вигріває, лоскоче шийку, личко, і затишно, хочеться погрітись маленькій Катрусі.

Внизу біжить — виблискує струмочок, наповнює ямку каламутною водою. Все більшає і більшає води в ямці. Ось уже й повна вона вщерть. Одривається грудочка і вода з дзюркотом, поспішаючи, немов боячись, що хтось перейме її, швидко переливається в другу ямку. Весело й радісно дивитися на це маленькій Катрусі.

Аж он де, з хвіртки у величезних батькових чоботях, підтримуючи їх за вуха руками, вискочив сусідський Микола.

— Миколо! Миколо! — гукала Катруся урвавши пісню на півслові, — Іди но сюди, Миколо!

— Цого? — запитує той, уже й так ідучи через вулицю до Катрусі.

— Миколо, Миколо, а у нас татко помер, — немов хвалячись новою ця-

цькою, говорить Катруся. — Ходи, подивимось! І тіток багато, багато, ходи...

В хаті і справді багато людей. Заглядаючи кожному в обличчя, Микола з Катрусею просунулись аж до столу. Поставали, дивляться.

Катрусин татусь справді лежав на столі. В руках у нього свічка, в головах аж дві, встромлені в шклянки з зерном.

Микола облишив тримати чоботи, голосно шмаркнув носом, витер його рукавом і почав роздивлятися по хаті.

Тітки всі заплакані й сумні. Перед образами горить лампадка, пахне ладаном і ще чимось. А чим ще? — ніяк не може розгадати Микола.

Це вже й справді, як у церкві. Як вони минулого року з своїм татком були, от де дива! Свічок багато — багато і всі горять. А піп у золотій одежі, і скрізь все блищить... От цікаво було... Микола замислився. коли це одразу:

— Шапку зніми, шибенику! — боляче шарпнувши за шапку разом з чубом. сердито зашипотіла баба Уляна. — Це ж ти не в хлів, а в святий ку-

ток прийшов, люципере! Ох, Боже, Боже, що воно за діти тепер пішли?..

Микола скривився від болю, знову шморгнув носом і взяв мовчки від баби Уляни свою шапку, яку та тицьнула йому в руки.

— На! тримай, розбишако!

Катруся зп'ялась на дибки, щоб побачити таткове лице. Як же довго спить татко! І чого це він мовчить і тіткам нічого не каже?..

— Так, дивись, надивляйся, дитинко... Завтра вже не побачиш, — скривившись і з сльозами в очах мовить Катрусі баба Варка, —Поховають твого татка в яму і вже ніколи не побачиш... Бідна моя сирітка! — приголубила, ніжно поцілувала, і сльози бабусини закапали Катрусі на голівку.

Мати невтрималась і знову заголосила, припадаючи до грудей небіжчика.

— Ой, на кого ж ти нас покинув господарю наш??. Хто ж нас хлібом тепер годуватиме?.. Хто нам паливо добуде? Хто коней твоїх догляне?.. Ой, та що ж я тепер робитиму з малими сирітками?!. Помремо ж ми без тебе, як мухи тії... Та скажи ж ти нам хоч

словечко, чому ж ти мовчиш, не порадиш мене?.. Забери ж ти, господарю наш, і нас з собою!..

Материне ридання знову болюче відгукнулося в маленькім Катрусинім серденькові. Вона теж заплакала, заплакав і Микола, заплакали всі жінки. І довго б ще голосила Катрусина матуся, та підступила баба Варка і відвела її від столу, вмовляючи.

— Годі, дочко, годі. Цим уже не поможеш, не підведеш його.

—Всі там будемо, — додала баба Уляна.

— Тільки не в один час, — підхопили інші.

— А трудяга був який, сердешний, день і ніч не досипляв, все до двору стягував.

А тепер помер і нічого йому вже не треба, — зітхаючи, промовила тітка Горпина.

— Зоставайсь сама, живи, як знаєш, а він своє віджив, — озвалась і собі Степанова мати.

— Та й з чого воно так — два тижні полежав і Богові душу віддав? — запитала невідомо кого Гнатова мати.

— Та де там, Господи, і на що вже ото вигадувати?! — з гнівом заперечила Миколина мати, — він ще як перед Різдвом з обозу приїхав, як звалило бідолаху, та майже не відпускало, а вже останні два тижні лежав цілком, як колода.

— Всі під Богом ходимо, — пояснила баба Уляна.

— Та я ще тоді зустріла кума Матвія, царство йому небесне! Прийми Господи, душечку його грішну, — хрестячись до образів, мовила кума Явдоха. — Ото ж, кажу, зустріла його тоді, як їхав він з того обозу. Це було, здається, на Варвару Великомученицю. Якраз несу воду, а він небіжчик, іде, царство йому набесне... Привітались, а я й питаю:

— Ну, як воно, кажу, там діла на хронті? Чи здалека ви оце вернулись? Чи далеко тих червоних відпровадили? Чи те правду кажуть, що той Деникін-єнерал утікає?..“

— „Та одпровадив аж мало не під Гришино: оце від тої суботи їжджу, — каже небіжчик, — ледве з душею вирвався від них; кажу їм, що

коні пристали, та й на холоді день і ніч, а одежа воно звісно яка".

— А я й питаю: „Ви що, куме Матвію, нездужаєте чи що? Бо щось, здається..."

— Та ото ж, свахо Явдохо, як приїхав, як випріг коней, як зліг і більше не підвівся, як бачите, — перебила балакучу Явдоху тітка Горпина.

Ще довго торохтіли, охкали, ахкали та божкали жінки. Ще б довго простояла Катруся біля столу, кліпаючи оченятами і нічого не розуміючи, та підійшла баба Варка, взяла їх з Миколою за руки і повела їх до хатини.

— Ідіть, дітки, я вас погодую хоч трохи, чим Бог послав, а то ж ви, мабуть, з самого ранку голодні. Та носа витри, дочко, — мовила баба Варка Катрусі, наливаючи їм з Миколою по кухлеві молока.

Увечері прийшов Юхим Петрович — церковний дячок — і почав щось скоромовкою над татком вичитувати з книжечки. А ще пізніше прийшли баби „посідали над тілом"...

Другого дня Катрусіного татка ховали на клдовищі, аж там за городами, проти Стеблянківського садка.

Дмитрик бігав аж до таткової ями, а вона з бабунею Варкою була вдома, бо нема в що взутися. А тут щей й багнюки такої наробило, що кожен на дорозі поколіна грузне.

Бабуня Варка підносила Катрусю попрощатись з татком, коли його вже в труну поклали, щоб нести на цвинтар.

Поцілувала Катруся свого татуся „востаннє“, як казала баба Варка, а губи в татка холодні, холодні...

Дядьки взяли труну з Катрусиним татком на плечі і понесли з двору. Так Катруся не бачила, як батька ховали. Тільки вже весною, як стало тепло і можна було босоніж бігати, аж тоді Катруся ходила з матусею подивитися на таткову могилу...

* *
*

Тієї ж весни, як цвіли сади, баба Варка на капусниках біля річки, впіймала Катрусі аж двох братиків — Михася й Денисика.

—Це твої братики, Катрусю, вони маленькі, люби, шануй і доглядай, їх, а як виростуть великими то і вони тебе нікому не дадуть зобідити, — було говорить баба Варка.

І Катруся доглядала. Бувало, візьме якогонебудь на руки, а матуся подивиться на неї, похита головою і промовить:

— То ж то, Господи, що нянька, що лялька — обоє однакові. Ти ж дивись не впусти його, Катрусю...

* * *

Минали роки. Хлопці виростали. Підросла й Катруса. Багато вже разів вона з матусею до таткової могили ходили. Матуся, було, одразу плаче на могилі, промовляє до татка, щоб він прийшов на синів своїх подивився, хозяйство доглянув, бо не сила їй... А Катруся побіжить далеко-далеко, по кладовищу, назбирає квіточок та й уквітчує ними татусеву могилу, щоб таткові веселіше було там...

Кожної весни вони з матусею та Дмитриком ходили оправляти могилу свого татка. А сьогодні вже й Михась з Денисиком придибали з ними. Вони ще не бачили таткової могили, а самого татка бачили тільки на фоті, де він з мамою знятий, мама у квітах, у всьому білому. Тепер їм матуся показує таткову могилу і каже, що татко там лежить давно-давно...

Катруся підросла, їй влітку десятий мине, а Дмитрик так зовсім парубійко. Він аж на чотири роки старший. Третю зиму вже до школи ходив...

Дмитрик тепер, як справжній господар: і в полі орати вміє, і вдома за худобою догляне, сам коней запряже і випряже, щей скорше ніж матуся. Та коней запрягати вже й Катруся вміє, тільки буланого боїться, бо Дмитрик каже, що він його раз мало ногою не вдарив. І менші вже підросли, вже бігають, а матуся все думає, що вони маленькі, все побивається за них. „Сирітки ж ви мої, малолітки". А які вони малолітки?.. Катруся так навіть полоти сапою вміє. Скоро вже на поденне до когонебудь піде, грошей заробить, матусі допоможе...

* *
*

Минають літа. Катруся — усьому помічниця матусі. Допомагає і в полі, і біля печі, біля дітей, в хаті поприбирати допоможе. Ось матуся вже й корову доїти навчила.

Восени і взимку Дмитро ходить до школи, а Катрусі все нівчому, все дома сидить.

Якось прийшов з сільради десяцький, — говорить матусі, щоб і Катрусю посилала до школи. а то накладуть штраф.

Матуся дуже зажурилась.

Ось податки нема чим заплатити, а там штраховка, а там обкладення, а там ще якесь лихо вигадають... Як настане зима, то тільки й знай — плати та плати. Одне не віддав, вже інше вигадали. А допомоги нема ні звідкіль, а всі тільки дай та дай. А як розсудити, то мого Матвія ця ж ліворуція в могилу загнала, там же на тому хронті клятому й хоробу собі підхопив небіжчик наш, царство йому небесне, через неї й ми сиротами зостались. Так вони на це не дивляться, а дай та й годі... Лишенько моє... Так побивалась матуся — Ось позбудемося цих шкап тоді вже й з голоду погинемо. А продавати, як не крути, як не верти, все одно доведеться, бо ні прогодувати, ні податків заплатити нічим. — Господи. хоч би вже ти швидше прибрав мене, як маю я так мучитись... Я і сама б радніша навчати дітей своїх, та не сила, моя, а воно й навчання там таке — тільки

Бога гнівлять. А вже як дівчині, так воно і зовсім мабуть ні до чого. Ось хай, краще, біля печі вчиться. В панах не бути їй, а біля свиней та корови можно і неписьменному; ми ж ось прожили, слава Богу, й неписьменні.

— Та хто знає, —озвався десяцький, — такий наказ з сільради.

— Сядь, Михайле! Не крутись, як дзиґа! — загримала матуся на хлопців. — Ось вам ще два лобуряки ростуть і про них треба щось думати... — Даниле! Навіщо ти його чіпаєш? Відчепись від нього, а то як візьму ломаку, то швидко помирю вас! — Ну от дивіться Ви: у людей діти, як діти, а тут шибеники якісь. У людей хоріють — мруть, а тут, як бур'ян, ростуть... Та нема на вас хороби ніякої!

— Ну я піду, тітко Тетяно, —мовить десяцький, — я піду... Моє діло сторона. Я сказав, попередив, а ви, може, той, поміркуєте якось і дочку пошлете.

Міркувала Тетяна. Приходив і дядько Мусій, Михайлів та Денисів батько хрещений, — теж міркував. Вирішили коней спродати, а купити воликів,

бо воно і прогодувати легше буде, а на весну підростуть то й робити можна буде якось. Зостанеться трохи грошей, то буде з податками розплатитись та дітям щось купити.

Продали. Купили воликів. Віддали хоч частину податків, купили Дмитрові чоботи старенькі і свитку, а Катрусі знову не вистачило.

Плакала Катруся, але сльозами горю не поможеш.

— І чого воно оті школи вигадують взимку? От якби влітку, то вона б також ходила. Добре влітку: ні чобіт, ні свитки не треба. Бігай собі скільки хочеш і не холодно... — Ну, та нічого, що ж поробиш? Вона й цю зиму буде до баби Варки бігати, а тут недалечко, через вулицю і в яких небудь черевиках можна, а то й босоніж, — зразу з хати до хати та ще й на піч до бабуні. — А скільки баба Варка гарних казок знає! Безліч. А яких пісень навчає вона Катрусю! Баба Варка каже, що пісня в молодості все одно, що молитва на старість, — від усякого лиха, в усякій біді допомагає.

Матуся казала, що ті чоботи їм на двох з Дмитриком, хоч Дмитро сперечався, говорив, що він дулю дасть, а не чоботи.

Наступила знову зима. Скільки стусанів натерпілась Катруся від Дмитра, скільки сліз пролила, — і все за ті чоботи. Було зчепляться з Дмитром то вже й мати не розбороне їх. Але не зважає на це Катруся; недасть брат добром, так вона їх викраде. Залізе Дмитро на піч уроки „зубрити", чоботи навиду поставить, а Катруся вижде, коли той в книжку заглибиться, тихенько підкрадеться, вхопить чоботи і — миттю в сіни. Чоботи на ноги і... доганяй, Дмитре! А вона вже за хвірткою, вже на вулиці, на ковзанці. А там дівчатка: Сонька, Варка, Галина Степанівська, Мотря... А як добре ковзаються Дмитрикові чоботи — і розгонитись дуже не треба, тільки у-у-ух — і попливли, аж вітер у вухах!.. Потім біжить Катруся до баби Варки, а додому піде, як матуся в хаті будуть, щоб Дмитрик не так боляче набив її за чоботи...

Іде до хати Катруся, а Дмитро вже на дверях чекає, півнем кидаєть-

ся на Катрусю! За волося! Кулаками під боки. А тут ще й малі — стрибають навкруги і собі кричать, як несамовиті.

— Ага! Поковзалась, поковзалась! Злодійка! Так її, Дмитре, так.

Мати розбороняє. Крик, галас, плач. І таке щоразу.

Матуся лає Дмитра, що на ньому чоботи горять, тижня не поносив — уже й латати треба.

—Тобі, лобуряко, чобіт — не настачиш! — гриміла матуся.

— Не настачиш, не настачиш! — огризається Дмитро, — як їх усі тягають. Та якби ви нові купили, то й на зиму вистчило б, а то купують недоноски — не встигнеш взути, а воно вже й пальці повилазили.

— Замовкни, лацюго! Та поменше на ковзанку бігай! Ось, як підеш до заводу та заробиш, то тоді вже хромові собі купиш, — докоряє матуся.

— І мені, Дмитрику, якінебудь тоді купиш, — улесливо просить Катруся, забувши про стусани.

— Так, всім він накупить, або й ці загубить, — гримає матуся.

Насупився Дмитро, не відповість нічого.

Так воно й сталося. Четверту зиму Дмитрик до школи не доходив, а зараз же після Різдва пішов на працю до заводу. Хоч йому було повних чотирнадцять років, але до зоводу тоді ще таких не приймали, та матуся в сільраді ублагала голову, щоб рік добавив у документі. Потім сама ходила в місто до інспектора праці, попрохала і той дозволив. А вже тоді дядько Мусій улаштував Дмитра в чавунноливарний цех учнем-ливарником.

Скільки радощів було Дмитрикові! Скільки машин усяких він там побачив — силу-силенну!

А машини ті: та сунеться, та котиться, та повзе. Одна по землі, друга на помості, третя на стелі! Всі рухаються, свистять, сичать, пирхають — тільки й встигай відскакувати, а то так і розчавить!

— Рота не роззявляй, Дмитре — нахилившись йому над вухо, кричить дядько Мусій ,— а то ґаву впіймаєш! Встигнеш ще надивитись і набридне.

А все таке цікаве. Онде та, що по стелі: вхопила, як шуліки курча, і

понесла такий здоровенний, здоровенний засік. Або онде стоїть вугласте чорне страховище, — ротяку роззявляє, а вогонь звідти так і пашить, так і пашить!.. Такий гарячий, що аж очам боляче.

Дивиться Дмитро, а воно, те страховище, все більше і більше розкриває свою пащеку і немов щось вимагає від тих людей, що бігають навколо нього. Люди й справді метушаться, як комашня, неначе бояться, що когось із них вхопить і проковтне оте ротате страховище, а воно пашить-пашить вогнем на них. Всі шукають чим би задовольнити цього ідола? І не знаходять.., Нарешті щось знайшли, волочуть волоком до того ротища. Двоє дядьків, що в брезентових брилях, відвертаючи обличчя від того вогню, — довгими кліщами розгойдують той шматок і шпурляють прямісінько в пельку. Страховище ковтає той шмат і, задовольнившись, закриває щелепи, але не надовго. За деякий час воно знову відкриває ротяку і знову пашить вогнем, знову вимагає від людей собі їжі.

„Давай! Давай!.. А то вас проковтну!..“

— Ходім, Дмитре! Ходім, чого рот роззявив?! — покликав за собою Дмитра дядько Мусій. Пішли далі.

Дивиться Дмитро, а там стоїть якась здоровенна ковбушка, задерла носа до гори і дме, дме в стелю, вогонь такий, що аж тріщить, аж гуготить все навкруги, іскри снопами сиплються.

— Ходім, ходім, Дмитре, надивишся ще, встигнеш і настогидне, — тягне дядько Дмитра за рукав.

А там он у куті два чоловіки відрами на довгих держаках ясночервоним струмочком „розтоплений чавун“, як пояснив дядько Мусій, наливають в рівчачок на підлозі.

— Ходім, синку, ходім, — тягне дядько за рукав, а Дмитрикові не терпиться, іде за дядьком Мусієм і під ноги не дивиться, на боки озирається. А воно все шумить, скріз шкварчить, пашить вогнем, чад, дим, сморід, порох,— туманом ходить по цехові.

Кінчилася зміна. Вийшов Дмитрик з цеху, а в очах чорні метелики

літають, у вухах стугонить, лящить, у скроні стукає.

Але він тепер — заводянин. Він уже дорослий. Він може тепер, навіть, цигарку палити, не ховаючись ні від дядька Мусія, ні від матері.

Сьогодні він, як вимастив руки і обличчя в сажу, то таким замазурою і додому йде. Навмисне не вмився, щоб усі бачили, що він — заводян, що він працює, щоб заздрили його товариші по школі, щоб і вони бачили, що він їм тепер не рівня!

Вночі Дмитрикові приснився сон: буцім би то іде він лісом і заблукав. Ходить, шукає дорогу, щоб вийти із лісу, та й здибав якесь страховище. Воно вишкірило на нього вогняні очі, а далі ротяку роззявляє, а звідти вогонь. І вже свої залізні ручища простягає до нього. Дмитрик навтьоки, а його догнали два вусаті дядьки, вхопили і волочуть до того страховища! Він кричить, пручається, кусає їх за руки, а вони волочуть і волочуть. Приволокли, потім беруть його один за руки другий — за ноги і розгойдують, щоб кинути в ротяку. Він пручається,

кричить несамовитим криком: „Мамо!.. Мамо!“

— Що тобі, синочку? — тихенько підійшла до ліжка матуся.

Прокинувся весь спітнілий, в сльозах. Матуся хрестить та вкриває рядном.

— Спи, синку, спи з Богом!..

Дмитро на заводі одержав „спецовку“ — штани, піджак і робочі черевики, а вже старі свої чоботи віддав Катрусі назавжди.

Другої зими під весну, знов ходив десяцький та переписував неписьменних до вечірньої школи – „лікнепу“. Записав Катрусю і матір. Та матуся говорить, що її хоч би й вішали, та їй нема на кого лишити господарство. Катруся на цей раз вже пішла до школи.

Чимало зібралось таких підлітків, як Катруся, але більше було жінок старших; та Катрусі це байдуже.

З першого вечора одержала читанку, зошит і олівець. Читанка не така, як колись була в Дмитра, а більша й краща.

Почала вчителька літери пояснювати, малює на дошці якісь кру-

жечки з закарлючками, а Катруся дивиться -- очам не вірить. Та невже ж це вона — Катря „Загнибідімська“ (так дражнили їх повуличному) —теж буде письменна?!.. Та це ж вона зможе назавжди тоді позаписувати усі ті пісні. що навчила баба Варка! Та що пісні! Пісні вона і так пам'ятає, а от казки, — це обов'язково запише.

В навчанні Катруся виявила небиякі здібності. Дуже швидко вона випередила й тих тіток, які колись знали ці літери. І стала Катруся кращою ученицею на увесь „лікнеп“, а тому найулюбленішою дівчиною для Віри Михайлівни, вчительки їхньої.

За два тижні Катруся вже читала складами, а потім уже і газету пробувала читати, ту, що Дмитро з заводу приносив. Хоч воно там „и“ і „е“ не так вимовляється, та все ж таки Катруся й те читала.

А коли по весні мали закінчувати „лікнеп“, то тітка Горпина запропонувала зфотографуватись усім „лікнепом“ разом із Вірою Михайлівною. Всі погодились і попрохали Віру Михайлівну на неділю запросити фотографа з міста.

Прийшла й неділя. Всі зібралися до сільбудинку. Прийшла й Катруся. Вона ще ніколи зроду не фотографувалась. Та, мабуть, і сьогодні не буде, бо всі поприходили он як повдягані, причепурені, а в неї суконка старенька, кохточка теж.

Катрусю, а чому ти не вдяглась? — запитала Віра Михайлівна, підходячи до гурту.

— Та... Та я... Я не буду фотографуватися... Я тільки подивлюся, як люди... — мало неплачучи, відповіла Катруся.

— Та в неї і одягтися ні в що, — сміючись, вихопилась наперед, щоб показати свої нові черевики, Сонька Балдишина.

— Ні, слухайте! Не можна з бідности сміятись,— заступилась Віра Михайлівна, — ти, Катрусю, все ж таки будеш фотографуватися. Та як же це так, щоб моя найкраща учениця та не була на знимці? Ні, ми щось придумаємо, — замислилась Віра Михайлівна, — ага, стривай, йди но сюди, Катрусю!

Пішли до завідувача сільбудинку. Віра Михайлівна з'ясувала в чому спра-

ва і той погодився: під відповідальність Віри Михайлівни, як члена драматичного гуртка, видати одяг з гуртівського реквізиту.

— Стрівай, Катрусю! Ми зараз одягнемося по-справжньому, по-українському. Не так, як ті... — мовила Віра Михайлівна, вибираючи в гуртківському гардеробі одяг для Катрусі.

Одягли зелену спідницю, білу вишиту квітами, з довгими повними рукавами сорочку. Зверху одягли з чорного плюшу розцяцьковану корсетку. На голову стрічки й вінок наділи. Катруся обдивляється і очам своїм не вірить, мов у сні.

— Боже мій! Яке все гарне!..

Поворухнутися боїться. А Віра Михайлівна відступила кроків на два — милується нею.

— Яка ж ти гарна, Катрусю! — А далі обняла за плечі, подивилась у вічі і міцно, міцно поцілувала її.

Катруся, чи то з радощів, чи то від доброти Віри Михайлівни, мало не заплакала, але втрималась

— Подивись, Катрусю, на себе в люстро, як тобі добре в цьому одягові, — мовить Віра Михайлівна. — А

тепер, Романе Петровичу, дайте нам і чобітки дівочі.

— Та не треба, Віро Михайлівно! Навіщо? —відбивалася Катруся.

— Ні, ні, Катрусю, як одягатись, так одягти все, як слід.

Взули й чобітки. Виходить Катруся до гурту... Та де там виходить?! Вона й землі не відчуває. Майже й не бачить нічого, так, немов би хто на крилах несе її... Несе хтось і-он — поставив у середині гурту.

А ті обступили, оглядають її. Пробують усе на ній. Руками мацають, чи то дійсно корсетка оксамитова? Чи то стрічки справді шовкові? А квіти на сорочці чи й спрвді ж шовком гаптовані?

—А нам?! А вам, Віро Михайлівно! Нам хоч по стрічці, — загомоніли дівчата.

— Ні вибачте, любі, не можна, це ж не моє. І так я насилу це випрохала, — відповіла Віра Михайлівна.

— „І яка вона добра, наша Віра Михайлівна“, — думає Катруся,— „вона б усіх так нарядила, якби можна було... А якби матуся оце зараз по-

бачила, їй Богу вона не пізнала б мене“...

— Так слухайте но сюди! Слухайте! Фотограф прибуде не раніш, як за півгодини. То ви собі побавтесь тут, а я маю ще дещо зробити. Далеко не розходьтесь. Можна он там у садок.

— Віро Михайлівно, — звернулась до вчительки Катруся, коли та відійшла від гурту, — чи не можна б мені побігти додому... Там мама... казала... той... я хусточку забула..і Хочу взяти, — не наважилась признатись Катруся, що хочеться їй, щоб і матуся подивилась на неї в цій одежі.

Та Віра Михайлівна і так зрозуміла її, — А чому ж ні? Іди, Катрусю, та тільки не спізнись.

— Дякую! Я зараз... Тут недалечко...

Не бігла, а летіла Катруся. Як пташка, як ластівка летіла, дух захоплювало. Від радости і плакати, і сміятись хотілось. — „Як то матуся зустріне?! Як здивується вона! Не впізнає!“

Ось і хвіртка,.. Ось в сінях... В хаті... І обхопила матусю руками, а

сльози, як град покотилися, — Мамо! Ненечко моя!.! Яка я щаслива сьогодні!

Матуся, злякана несподіванкою, здивована і вражена тими барвистими кольорами одягу, що внесла їх з собою Катруся, засипала її питаннями. — Де це?.. Що це?.. Хто це тобі, Катрусю?!. Та розкажи ж до діла. За хвилину, виплакавшись, Катруся глянула в обличчя матері вперше у своєму житті побачила усміхнене, радісне таке гарне та миле обличчя матусі.

Це мене Віра Михайлівна наша одягла, щоб зфотографуватись! — щебетала Катруся. — А які чобітки! Ви тільки подивіться, мамо! А стрічки!.. От якби я мала таку одежу!.. Боже мій!.. Мамо, я, як піду до заводу, або зароблю денебудь грошей, обов'язково куплю...

— Та де ж, доню!? Тепер і не виробляють такого. Всі тепер попаніли, всі за капелюхами пнуться, а до того, цеж скільки грошей треба на таке вбрання, коли нам і на життя не вистачає?..

— А я потрошки, потрошки, та й назбираю,

— Якраз назбираєш... От ти, доню, кажиш — фотографуватися, а чим платити за те фото?

— А я, мамо, не буду замовляти картки, я буду до тітки Маланки бігати дивитися на себе і на всіх. А вона вже напевне замовить, у них є гроші, — відповідала Катруся, надивляючись на себе в люстерко, — Ой, як гарно, мамо! Як гарно воно все!.. Та я, мабуть, побіжу, а то вже й фотограф, мабуть , приїхав.

Побігла.

Фотографа ще не було, але незабаром і він приїхав, почав місце вибирати, розташовувати, всаджувати людей, — розказує куди кому дивитися треба.

Катрусю Віра Михайлівна біля себе посадила. Всіх уже нетерплячка бере, а він відходить та придивляється, то знову підходить до гурту. Поправляє, переставляє. Нарешті до всіх:

— Увага! Знімаю!

Все замовкло і напружилось...

— Готово!

Всі відразу загомоніли, засміялися.

— Я очима кліпнула!..

— А я заворушилась!..

— Я мало що не задихнулась...

— А я... А я...

Скільки карток робити? — запитав фотограф, — А ну піднесіть руки, хто візьме? Гроші відразу.

Піднесли руки, а Катруся очі додолу спустила.

— А Катруся Чернига чого не підіймає?!. — заверещала Сонька Балдишина, — не хоче, бач яка!

— Ти що, Катрусю, картки не будеш замовляти? — запитала Віра Михайлівна.

— Я.... Та я б... Якби... У нас грошей немає, кріз сльози промовила Катруся.

— Нічого. Я заплачу. Рахуйте й її — мовила Віра Михайлівна до фотографа.

— Ні, не треба, дякую, Віро Михайлівно, коли ж я вам віддам їх, ті п'ятьнадцять карбовонців? Не треба! — Прохала Віру Михайлівну Катруся.

— Нічого, Катрусю, — і Віра Михайлівна заплатила за неї.

* * *

— Боже, Боже! І щото за людина, що за добра така?! — Дивувалась

Катрусина мати, коли Катруся оповідала про те, що трапилось. — Господи, самі з тієї копійчини живуть, а такі гроши дарувати? Та це стільки Дмитро в получку не одержував ніколи... — Ні, що не кажи, а світ не без добрих людей, не перевелись ще справжні люди. Та, хоч би і баба Варка, — чужим-чужа людина нам, а все таки прийде і порадить, і ділом допоможе... А вже вас, так, мабуть, тільки вона й вигляділа. Так, є добрі люди на світі... Що не кажи, а так не можна! — Вирішила матуся, — однесеш, Катрусю, завтра їм хоч курочку та ще щонебудь. Адже ж вони живуть з базару.

На завтра зібрала матуся яєчок, курку обпатрала і послала Катрусю віднести все це Вірі Михайлівні.

— Ти ж у двері, гляди, постукаєш, — научала Катрусю мати, — в хату так не лізь. Та добре подякуєш їм.

— Добре, добре, мамо.

Віра Михайлівна ніяк не хотіла брати цього подарунку.

— Як це можна?--При такій бідноті і таке робити!

Та Катруся поставила вузлик на лаву і рішуче заявила, що вона ні за які тисячі не понесе його назад.

— Ну, добре, нехай, — погодилась Віра Михайлівна, — Тільки я заплачу за це.

— Ні, ні! Нізащо в світі! Ніяких грошей я не візьму, — перечила Катруся, — і так он матуся кажуть, що вам держава не заплатила ні копійчини за те, що цілісіньку зиму ще й весну навчали нас в „лікнепі". А скільки грошей наздирали тільки цими штрафами, от хоч би й наша сільрада. А вам, бач, кажуть, буцім то, це — якась громадська повинність від учительської профспілки!

— О, нічого, нічого, Катрусю, я одержую платню за навчання в школі, —відповіла замисливщись Віра Михайлівна. — Та на те ми, Катрусю, і народніми вчителями звемось, щоб нарід наш навчати... Треба дякувати Богу, що хоч не забороняють... Потім подивилась пильно на Катрусю: — Добра та розумна дівчина ти, Катрусю — вчись і ти будеш вчителькою.

— Ех, якби те, — зітхнула Катруся, — та куди там мені без татка...

— Ну, я піду, Віро Михайлівно, а то там матуся чекають, на город підемо. Дуже дякую вам за все. І матуся дуже дякували вам!

— Нема за що, Катрусю! До побачення, Катрусю. Дякуй мамі. А фото буде, мабуть, через тиждень, то я занесу.

— Заходьте, заходьте, Віро Михайлівно! Обов'язково заходьте! Матуся будуть дуже Раді вітати вас! До побачення!

— До скорого, Катрусю;

* * *

А як гарно та затишно в кімнаті у Віри Михайлівни, — думала, ідучи до дому, Катруся. По стінах портрети та рушники вишивані, а який великий та гарний портрет дідуся Тараса!.. І ще там якісь, та тих не знає Катруся. А Віра Михайлівна, напевно, і тих знає... Вона все знає. Як буде Катруся вчителькою, то й вона знатиме їх..

* » *

Катрусі вже чотирнадцять, а Дмитро — так той вже зовсім парубок. Підросли тепер і Михайло з Денисиком. Вони вже одну зиму до школи

ходили. А Катруся вже й так буде, Адже вміє розписатися. Тисячі рахувати не доведеться, а курей полічити й так можна.

Та що їх лічити, як їх он тільки п'ятеро залишилось. Решту матуся порізала і попродала, бо яка з них користь? Ті не неслися, а сільрада рахує всіх, і закожну курку аж по три десятки яєць вимагає. Воликів теж продали, — купила громада, щоб віддати м'ясозаготівлю за корів. Землю здали до сільради, лишили тільки трохи під городину.

Матуся нездужає, а Дмитро ніяк не хоче працювати вдома. Каже· — З мене досить і того, що на заводі вхекаюсь. А ті малі, та й що воно з них, — розбишаки та й годі. Катруся он, як було їй десять років, матусі всьому допомагала, а вони тільки й знають, що гарцюють та б'ються.

Вже й Катруся не раз від них плакала, а матуся щось каже, так і вухом не ведуть — сказано луципери.

Зосталась тепер одна корівчина, та й ту, кажуть матуся, мабудь не вдержимо,

Та Катруся і тепер без діла не сидить: як закінчуть полоття вдома, вона їде на поденщину до когонебудь.

Раніш Катруся тільки інколи ходила допомагати в роботі то до дядька Мусія, то до Ворбулів, а вже тепер, як нестало роботи в себе, то Катруся майже і дома не живе, хіба тільки в неділю та свято яке, та ще деколи ночувати приходить.

А коли працює у Прокопенків або в Соломків, то, одне, що далеко додому, а друге — вставати треба рано, так вона там і ночує. Роботою Катрусиною, де б вона не працювала, всі не нахваляться. Працьовита і здібна, і моторна, і весела — все співає. Діло в неї в руках „аж горить". —Таки гарна в тебе донька, Тетяно! — було вихваляють Катрусю матері.

— Гарна, та Бог щастя не дав, — зітхне мати.

— А то ще хто зна, рано нарікати, Тетяно. У Бога все, як по книзі... Може ще й матиме щастя. Може чоловік добрий трапиться, а вона вродлива і роботяща.

— Якби то Бог послав, — відповість Тетяна.

А Катруся, було, цілісінький день працює в полі, спини не розгинає, а прибіжить додому, не встигне й повечеряти, як уже дівчата під хвірткою.

— Катрусю! Катрусю! Іди, поспіваєм трошки!

— Господи! І куди їй співати?! — загримає матуся: цілісінький день працювала та й завтра йти. Які вже там співи їй?!. Ви поспіваєте та завтра до сніданння будете вилежуватись за батьковою спиною, а їй треба до сонця встати та знов на роботу!

— Ні, мамо, я піду. На одну годиночку... Ось тут коло двору, — просилася Катруся.

Помовчить, подивиться на неї мати, похитає головою, а потім: —Ну, йди вже, та недовго там, — промовить лагідно. — Господи, і де воно в цих молодих тая сила береться? Цілісінький день робить, не доїсть, не доспить, а на вулицю треба... Та воно й ми ж такі були колись, — гомонить до себе матуся, а дочка на вулиці вже.

— Якої, якої ми, дівчата? — питає тихо про пісню. Гарний голос мала Катруся. Здається, тільки одна во-

на й співає. Ненече, так і родилась для пісень.

А скільки тих пісень знає Катруся! Та всі одна другої краща. Це ж баба Варка її навчила!..

Було, нема Катрусі на гулянці то й гулянка не гулянка. А з'явиться — заспівають, то не то що молодь, а й дядьки кажуть: — О, вже вилетів наш соловейко, вже защебетав!

— Ай, бісова дівчина! Ото ж Тетянина виводить так.

Посхиляються на хвіртці, на ворота, на перелази й милуютья — слухають тих співів всі, і старі, і молоді.

Кохалась Катруся в своїх піснях. Одначе ніде правди діти, ще щось, крім пісні, тягло Катрусю до гурту, на гулянку. І якось інакше билося Катрусине серце, коли підходив до гурту хлопців один парубчак! Та Катруся про це нікому, навіть собі, боялася признатись, а тільки, як нема його, то одразу й пісню починає:

Ой усі зірки посходили,
Та й місяць підбився...

Всі підхоплюють і в вечірньому літньому повітрі на всю вулицю ллється журливо-жалібна пісня.

Ой, усі хлопці на вулиці,
А мій забарився!
Ой, чого він забарився?!.

І стоячи серед гурту, Катруся мимоволі при цих словах поверне обличчя в той бік, де якраз той, що тепер забарився...

Або, як прийде „той" і стане або сяде біля другої, то одразу й пісня поллється:

Ой, бачу, бачу, хто кого
[любить —
Близько сідає ще й
[приголубить...

Яких тільки не переспівають за вечір дівчата: і „попереду Дорошенко", і „Їхав козак на війноньку" і „Ой там за Дунаєм", і „Гиля, гусоньки, на став" і „За Данила мене мати била". А найбільш за все Катрусі чомусь подобалась пісня про те, як

... за того Петруся
Била мене матуся, —
Ой, лихо не Петрусь!..

Вже й, справді, місяць підіб'ється, а коли, то й зовсім зайде, вже й всі зірки посходять, не в одному дворі батько скаже „пора", а дівчата одну пісьню за другою, одну краще

іншої співають. Катруся, знай, починає та виводить.

Вийде матуся кликати до хати дочку, а дівчата, як гуси до неї:

— Тіточко, голубочко! Нехай ми ще одну заспіваємо, ще одну, ось цієї, як її, Катрусю?

І співають знову якоїсь. І знову... А серед тих пісень одну неодмінно Катруся сама розпочне:

О, Боже мій милий, за що
[Ти караєш?
За що Ти караєш мене
[сироту?
За те, що так щиро його
[полюбила.,.

Не співає, а молиться Катруся. Душу свою виливає...

— Ну, годі, Катрусю, годі дівчата, всі вже сплять, залиште ще й на завтра трохи, — не так наказує, як просить, до болю вражена Катрусиною піснею, мати. І так щовечора.

— „Господи — Пригадує Катруся, лежачи в ліжку: — він сьогодні стояв поруч... А мене, як вогнем пекло... От де, мабудь червоніла. Добре, що хоч ніч була...

* * *

Катруся полола соняшники у Андріїв. Закінчили працю рано. Набрали березки на воза. Дядько Андрій запріг воли, Відійшов кілька кроків від воза і почав тихенько молитися: не то до ниви, не то до сонця. Скінчив молитву, перехрестився тричі і вже голосно додав:

— Прощай, ниво, роди щасливо! Це вже тепер сюди приїдимо, хто живий буде, аж соняшники різати.

— Авжеж, — озвалась тітка Степанида, — і так, слава Богу, люди вже, мабуть, і забули, коли втретє випололи свої ниви, а ми ще тільки сьогодні насилу домучили! У людей он уже й цвісти починають, а наші...

— Нічого, Бог дасть, за тиждень і наші зацвітуть, — потішив дядько Андрій, вилізаючи на воза.

— Гей, сірі! гукнув дядько на волів, і віз тихенько рушив, покотився. Дядько Андрій ще раз оглянувся на ниву і промовив:

— Оставайся з Богом!

Їдуть собі потихеньку, їдуть. А хто з вас бував у нас у полі в отаку літню надвечірню пору? Хто з вас колинебудь їхав на возі волами? наши-

ми сірими, круторогими, волами по вузеньких степових доріжках та поміж нивами соняшників, кукурудзи, пшениці та жита? Хто їздив, той, мабуть знає, яку велику чарівну силу має наша земля.

Цілісінький день на сонці працює, стомиться людина. Всі кісточки розімліють від спеки, а настане надвечірня пора, дихне на неї холодком, і якась цілюща сила потече їй у жили. Ще хвилька — і втоми, як не бувало. Неначе й не вона ото цілісінький день працювала, пеклась на сонці...

Їде полем понад нивами і ввесь час оглядає чарівні рідні краєвиди своєї квітучої родючої землі

Ось лани соняшників аж до самої дороги підступили. Соняшники привітно вклоняються вам і проводять вас очима. А який хоробріший, виступив наперед усіх, та, як ви порівняєтесь з ним, то ще ненароком і чухнеться об вашого воза. Віз поїде, він тоді з вихилясами розкланяється на всі боки, до своїх товаришів, мов хвалячись:

— Ага, а я й не злякався їх, і об воза їм чухнувся!

Соняшники замінює нива кукурудзи, яка стоїть, мов військо на муштру вийшло, а вгледіло, що ви — їх володар — проїздите, відразу завмерло по команді „струнко"! Стоїть і ні одним листочком не поворухне.

За кукурудзою іде нива колосистого жита... Пшениці... Стеблини вклоняються вам колосками до землі...

Їдуть. Дядько Андрій сидить цигарку палить, волів поганяє. Воли йдуть помалу й ремиґають. Додому не кваплятьс я, бо до заходу сонця ще далеко, хоч воно й дорога не близька, та все рівно навечір встигнуть.

Тітка Степанида і Катруся теж сидять на возі.

— Ні, таки що некажи, а ти, Катрусю — молодець, — озвалась тітка Степанида. — От дивись, ми рахували, що нам ще й завтра сюди їхати, а воно сьогодні скінчили та ще й так рано. Моторна, спритна ти, Катрусю. Добра комусь дружинонька будеш, — далі подумала трохи та до дядька Андрія: — Слухай, чоловіче, а чом би вона не дружина нашому Степанові?

От би пара: і вродлива, і роботяща, і дотепна... Якби тільки трішки заможніша, добряча б нам невісточка була. Га, старий?!

— І що ви вигадуєте! — зачервонілася Катруся.

— Заможніша, кажеж? — перепитав дядько Андрій. — Зажди, ось незабаром усіх порівняють, усіх старцями-голодранцями зроблять. Он, кажуть, якісь „калхози" вигадали. Та й податками оце душать, хіба даремно, думаєш? Ото й буде тобі — заможніша. Сама рада будеш за кусень хліба десь працювати, та й того не буде.

— Хай вони тобі облупляться, твої „калхози", що ти верзеш? Як то таке можна?! — гнівалась тітка Степанида.

— Побачиш, тоді скажеш, що збрехав. Усіх в баранячий ріг скрутять, — доводив дядько Андрій.

— Та, годі тобі! Морока мені ще... Розкрякався, а то ще й насправді біди накрячеш!

— А та й дурна ж ти, бабо, хіба від того, що оце я тут кажу щось залежить? Хіба ті супостати від цього

свій хист змінять, менше дратимуть, чи що?.. Тьху ти халепа!..

— Дратимуть, дратимуть!.. — сердилась тітка Степанида. — А коли воно були такі, що не драли?! Коли були такі, щоб нам давали?.. Га?

— Драли всі, — погодивсь на цьому дядько Андрій, — драли, та не так. Якийсь хоч сором мали, а то ж шкуру здирають. Все їм віддай, а завіщо? Податки плати, хліб віддай даром, за те що корова на наш же громадський попас ходить — дай аж тридцять два кілограми м'яса... А де чоловікові взяти те м'ясо, як у нього одна корівчина? З чого ж те м'ясо?! Хвоста корові відрізати?.. Так мухи заїдять худобину. Теличку б може хто вигодував, коровою була б, — ні віддай на м'ясо! Курей маєш — яйця віддай. А як яка не несеться, та ж тоді як? Так ні, бач, це їх не обходить. Навіть за півня — і то давай. Кажуть: — він „проізводітель", а щоб вас чорти в пекло проізводили!

— Та чого ти лаєшся? Чого розквоктався? — перебила чоловіка Степанида, — дуже цікавить дівчину твої балачки. Прямо он як...

— Не цікаво, хай не слуха, — понизивши голос, відповів дядько Андрій. — Та я не про неї... Я так... сам собі прикидую. — Помовчав, подумав трохи, а далі додав.

— Ні, таки, що не кажи, а скрутять людей... В баранячий ріг скрутять... Так ще рік-два і скрутять... Та помилився на цей раз дядько Андрій. „Лобуряки“, як він їх назвав, не чекали ні рік, ні два, а почали скручувать тієї ж осени.

Одного разу, восени, під неділю увечері зібралась незвичайно велика гулянка. Були навіть хлопці й дівчата аж з-за левади і великий співочий гурт утворили.

Спершу заспівали:

„Реве та стогне Дніпр
[широкий...“

Як гарно звучить ця пісня, коли багато співає! А особливо як багато хлопців. От де добре! Потім заспівали:

„В кінці греблі шумлять
[верби,
Що я насадила,
Нема того миленького,
Що я полюбила...“

Але неправда, — думає Катруся, він тут, он де в хлоп'ячому гурті. Тільки він не знає, мабуть, не відчуває, що вона і вдень і вночі думає про нього...

Багато пісень співали в цей вечір. І про Байду співали, і „Летіла горлиця через сад..." Та й як не співати! Завтра — неділя, роботи ніякої, а тут ще й гурт такий зібрався. Після багатьох пісен заспівали:

„А вже років двісті як козак
[в неволі...
Понад Дніпром ходить,
[викликає долю..."

Полилась пісня: пісня-плач, пісня-стогін... Козак викликає долю, а доля не може вийти, бо:

...Сама в неволі,
„У неволі у ярмі, —
Під турецьким караулом
[у тюрмі!.."

Так, як народ у неволі та в тюрмі...

Ще не скінчили пісню, коли це як з під землі виріс, з'явився Гаврюшка Коваленків — активіст він у сільраді. Хоч він давно вже батько, але

його всі; і старі і малі звуть тільки „Гаврюшкою“

— Ану, облиште цю пісню! — сердито наказав Гаврюшка, — хто вас навчив такої?!.

Всі відразу замовкли, принишкли.

— Де ви видрали її?! Хто навчив, питаю вас? — допитувався Гаврюшка.

— Та ніхто, — відповіли, — так, давно знаємо.

— А що таке, Гаврюшка? — запитали його деякі з хлопців.

— Нічого! Щоб більше не співали таких! Ач, як гарно приладнали: „Під турецьким! Під турецьким!“ перекривляв Гаврюшка. А далі глянув у бік, запримітив чиюсь постать на хвіртці і запитав:

— То ти там, дядьку Пилипе?

— Я, а що таке? — озвався дядько Пилип.

— Пісеньки антисовєтські слухаєте? — насмішкувато, зі злістю перепитав Гаврюшка. — То ви їх навчили такої?! Та ще, бач, „під турецьким“! Бережіться, дядьку!

— Та що таке?! Які пісеньки? Ти що, п'яний, чи що? Чого чіпляєшся? — обурювався дядько Пилип.

— Бережіться, дядьку Пилипе! — і пішов собі геть.

— Гей, ви там! Кагала! — загримав дядько Пилип, — ану геть до бісового батька від мого двору, а то лиха через вас ще наберешся. Геть, на сідало пора!

Як вихором змело співаків і співунь.

Мертва тиша запанувала відразу і якесь тяжке передчуття чогось недоброго лягло на вулицю — на душі тих, що співали, і тих, що слухали. Гаврюшка йшов вулицею, і дядьки що, стояли на хвіртках і чули ту розмову, ховались перед ним, немов горобці по стріхах. Ховались до своїх хат, щоб не побачив їх Гаврюшка, щоб не нажити й собі якоїсь халепи.

Прибігла Катруся додому і мерщій у ліжко. Лежить і думає: — І що ж це воно таке „Під турецьким караулом"? Гаврюшка гримав: „антисовіцька пісня?!" І чого так Гаврюшка на дядька Пилипа нахвалявся? А чи не війна з Туреччиною буде? Так знов, чому ж „антисовіцька"? А де вона цю пісню вперше почула? О, і не пригадує, але не від баби Варки. Бабуня,

мабуть, цієї не знає. Але ж хлопці всі цю пісню знають. Навіть левадівські і ті знають. Ага, стрівай, стрівай! Так, так. Вона вперше почула її там на леваді, як з тіткою Степанидою в їхньому садку ягоди рвали в неділю. Почула від тих дядьків, що в сусідньому садку — випивали. Така журна-журна та болюча ця пісня, відразу й у душу запала. Відразу й запам'ятала її Катруся... Але чому ж „антисовіцька", коли про турків?..

Так і заснула Катруся, не вирішивши цього питання. Бувало потім зберуться на співанку, зачнуть „На вгороді верба рясна" або „Ой гиля, гиля, гусоньки", а хтось і запитає, жартуючи:

— А чи не „антисовіцька" це?

— Ану-ж Гаврюшка з'явиться, — додасть котрийсь.

— І знов прожене нас дядько Пилип! — засміються інші.

Раз Катруся сказала, що вона й досі не розуміє, чо гото Гаврюшка гримав тоді, завіщо на дядька Пилипа нахвалявся і чому це: про турків і „антисовіцька"?

— Та хто його знає, — відповіли їй; а ти, Катрусю, не звертай уваги! — порадили дехто, — пришелепуватий, чого не вигадає!

— Та ви там тихіше, а то, може, знову стоїть десь під тином і підслуховує оце, — зауважив Хведір.

— Ну й нехай підслухає, яке діло! — поглузував Гнат.

Але все ж таки всі притихли і перейшли на півголоса.

— Таки справді ніхто не скаже, чого „антисовіцька"? — допитувалась Катруся.

— Ні, ніхто, — відповіли всі. Тоді озвався Петрусь, перепитав тихенько:

— Справді ніхто не знає? Ех ви! Та ж ця пісня ще прадідами нашими зложена... Тільки діди наші співали: „Під московським караулом", а тепер вже багато „ гаврюшок" розплодилось, то вставили „під турецьким..."

— А дивись!.. Еге, так, бач, чого! — загомоніли всі.

— А ви й не знали? А ще ж ти, Гнате, й ти, Хведоре, та й ти, Захаре, й школу закінчили, і не знаєте, а Гаврюшка — він знає!.. Напевне знає.

— Та що там він знає, той твій Гаврюшка! — обурився Захар. — То мабуть з центру або з району прислали „циркуляр", ну ото й знає, і виконує, як шпак. Чи може він сам своєю башкою здібний варити? — Та воно й ми невірно її співаємо, цю пісню,— продовжував Петрусь, — насправді вже не „двісті", а „триста років" треба б співати... Та, годі про це, заспіваймо, мабуть „Час додому, час", та й гиля спати.

— Та що ти, Петрусю! Ще рано! — заперечили деякі.

— Рано, то не буде пізно!.. Гірко щось на душі, хлопці. Справді, всім на душі було гірко,

Заспівали „Час" і розійшлися.

* * *

Збиралися й узимку деколи, щоб поспівати. Співали. Та одного разу до двору дядька Пилипа під'їхала якась хура. Злізли з неї троє, всі озброєні револьверами. Гаврюшка четвертий.

Ану по хатах зразу ж ! Щоб і духу вашого не було! — скомандував Гаврюшка. Розлетілись, як горобці наполохані. А гості постояли трохи, по-

радились, далі стукають до дядька Пилипа. Увійшли. Засвітили світло. Тихо... Далі плач... Голосіння... Потягли когось на хуру. Наказали мовчати... Потім другого... Третього... Хлипання, придушене голосіння.

Хтось забиває хатні двері цвяхами. Потім забили навхрест дошками хвіртку й ворота...

А ранком Катруся прочитала ще й гасло на воротях дядка Пилипа:

„ЛІКВІДАЦІЯ КУРКУЛЬСТВА, ЯК КЛЯСИ!

Сталін."

Все село принишкло.

В цю ж ніч забрано багатьох, і Андріїв, і Прокопенків, і Фесенків... Село як вимерло з переляку, цілий день ні одного чоловіка на вулиці не побачиш. Сидять, поховалися по хатах, як горобці в стріхах. Тільки десь-де через вулицю перебіжить якась жінка до своєї куми чи свахи розповісти та розпитати про те, що сталося цієї ночі.

Немов громова хмара налягла на село і придушила, приголомшила все життя в ньому.

— А чи чули, кумо: і батюшку, і дяка забрали! І старосту церковного забрали!.. Церкву запечатали!.. Де ж тепер ми молитися будемо?

— Що ж це воно, Господи, страшний суд, чи що?

— Мели, стара! Катзна що!.. Страшний суд від Бога, а це...

— „А це!“ „А це!..“ А це — анцихристи, он що! Отже є тобі й від Бога, але через анцихристів!..

* * *

Село говорило тільки пошепки. Три дні всі нашіптували один одному страшні новини, про те що таке саме трапилося в Опанасівці і в Підляшому і ще десь... Кожен сидів і чекав, як віл обуха.

На четверту ніч знову забрали: Муравенків обох, Скоробагатченка, Скибу, Дубового, Жовтяницю...

А на п'ятий день на вечір зігнали все село на „сходку“. Казали, щоб до колгоспу писались.

Катрусину матір теж погнали на збори. Десяцький аж тричі прибігав. Та матуся каже: — Хай повісять, живою в яму закопають, а до колгоспу не запишусь.

На зборах дехто записався, а більшість ні.

Тоді почали знову людей вивозити. Вивезли трьох учителів і Віру Михайлівну теж.

— „За що ж учителів, за що ж Віру Михайлівну?! Таку добру й вивозити?!“ — Цього Катруся ніяк не розуміла. — Ну, хай то „куркулі,“ кажуть, а це ж учителька! Так ні, бач, вигадали їм „підкуркульники“, а які ж вони „підкуркульники“, та й що то воно за штука така?..

На тих, що не писались, наклали великі податки збіжжям та м'ясом. Наложили й на Катрусину матір аж двадцять п'ять пудів збіжжя. Повимітала мати всі закутки, і торішнє і позаторішнє віддала, а до колгоспу не пишеться. Прислали знову, вже на сорок пудів, але це вже віддати нічим.

Прийшов Ґаврюшка з десяцьким, іще якийсь з району, кажуть, цінувати будуть. Цінуватимуть за те, що не дають збіжжя!

Передивились все і всюди. Забрали борошно, яке було, а потім почали „цінувати“.

Перецінували, — курей усіх забрали, забрали порося, а далі вже останню коровчину забирають. Матуся не давати, в сльози. Катруся й собі, хлопці й собі! Крик, благання... А ті й уваги не звернули. Той, що з книгою з району, щей сміється:

— Нічево, нічево, тьотушка! В калхоз нада запісаться, там, как сир в маслє каталься будяш!..

А самі повели „Мурку“ й годі.

— А щоб ти, сучий син, на кутні засміявся! Щоб ти утопився в сльозах наших, сирітських! Щоб ти тріснув з того сиру! Бодай тобі діточок своїх не бачити, як ти оце моїх сиротиш!! — кляла з горя матуся.

— Бухті, бухті, тьотка! Я — безбожнік, так што твоя малітва нє прістанет ка мнє, — озвавсь той уже за хвірткою.

Довго голосила, побивалася мати. Та тільки все те ні до чого. Приїхав Дмитро з роботи, а в дворі вже чисто, порожньо. Ходив до сільради. Невіддали нічого. Кажуть, що „рабочим“ на заводі „усьо“ давать будуть. А те, що забрали, записане не на нього, а на

матір. Так що, нехай до колгоспу пишеться.

З тим і вернувсь Дмитро.

Через деякий час і справді видали картку на вісімсот грамів хліба, а в крамниці стали давати хліб тільки по цих карточках. Інші харчі раптом кудись зникли, немов їх лизень злизав. Та її що ж воно тих вісімсот грамів на п'ятьох їдців!

Дмитро знову ходив до сільради щоб дали довідку на одержання хлібних карток на всю родину. Так, кажуть; — „Ні, у вас є мати, а вона до селян належить, а не до „рабочих“. Так що нехай до „колхозу“ пишеться і там „усьо“ одержить.

Одним словом зосталось їх п'ятеро на восьмистах грамах хліба на день, та й той тепер уже почали давати такий, як глина, як земля.

А до цього ще матуся захворіла, стуживщись за господарством. І палива немає а ні тріски. Хоч іди на заводський смітник визбирувати недогарки вугілля. Але що там можна назбирати, лиш там людей, як гайвороння.

А тут ще зима вдалась така люта. І холодно й голодно у Загнибідів у хаті.

Кукурудзу, що була на горищі й що її ті грабіжники не знайшли тоді, вже поїли. Картопля давно скінчилася. Зостались лише буряки,та й тих, мов кіт наплакав...

А до тепла ще ж два місяці! А доки городина якась наросте — так і цілих п'ять... А що ж ті вісімсот грамів на п'ятьох?.. Іншим не краще. Почалась біда. Почали люди мерти скрізь з голоду. Ховали їх без священика, без поминок, якось так закопають, та й годі. Далі — гірш. Запанував голод.

Баба Варка говорить, що скоро доживем до того, що й ховати мерців нікому буде. А інші кажуть, що десь у Заболотному одна жінка не поховала померлого батька, а різала на шматки, варила та й їла з дітьми... — Це ще в нас добре — завод недалечко, то ще сяк так. А що в інших селах діється! — оповідав Дмитро. —Все кинулося до міст, селян понаїздило сила-силенна. На працю їх не дозволено приймати, їсти ніде нічого... І тепер у місті жах — селяни на вулицях

з голоду пухнуть і мруть... На станції, під парканами, під мостами — скрізь лежать, як дрова. Ніхто й уваги не звертає. Звикли, неначе так і треба... Кожен боїться, що його те ж саме завтра чекає. А який же багатий урожай був минулого року!!.

Не витримала Катрусина мати,— на Степана померла.,. Дмитро з дядьком Мусієм якусь труну зліпили, викопали неглибоку ямку, а все таки поруч татка поховали.

Катруся в ці дні ні себе не пам'ятала, ні кого іншого навколо себе не бачила, Плакати — вже сліз не ставало... Найдорожча для неї істота, покинула їх... Ховали матусю, а їй здавалося, що її саму з душею оце накривають кришкою, забивають цвяхами і закопують разом з матусею... Та воно, може б, і краще було.

Минали дні, а горе не влягалося. Чи то в хаті наробиться Катруся, чи то по воду вийде, а все їй здається, що матінка десь отут, що ось-ось вона її побачить... Що вона з'явиться... І то не такою змарнілою та розпухлою з голоду, як останні часи, а такою як колись була.

От несе Катруся клуночок палива з заводського смітника, а їй ввижається, що коли ввійде вона до хатини, то побачить свою матусю біля печі... Побачить її такою, як тоді, коли Катруся прибігала одягнена в драмгуртівську одежу.

Немає тепер уже ні сільбудинку, ні гуртка того. Одяг розтягли... А де ж то тепер бідолашна Віра Михайлівна?!. В Сибіру, кажуть, всіх вивезли, а там же оце тепер ще холодніше... Бідна, бідна Віра Михайлівна!..

Заходить до хати Катруся — немає матері. Михайло і Денисик повдягані на печі сидять — зубами цокотять.

— Затопляй скорше, Катрусю, бо ми задубіли. — Так оце зараз, заради вас... А Дмитро з заводу прийде, тоді що? Йому ж треба хоч трохи обігрітися. Цілісінький день бідолаха на холоді отакому...

— Нам холодно, Катрусю! — весь посинілий, трясучись, жаліється Денисик.

— Потерпіть, хлопці, ви ж не маленькі. Зараз Дмитро прийде.

— Зараз, зараз, — голосом повним сліз, нарікав Денисик, — коли ж те зараз?! Як тепер тільки обід, а Дмитро аж у вечері буде!..

— Нічого, підождіть, хлопці!

І хлопці ждали... Ждали Дмитра, як Бога, як спасителя свого. Дмитро тепер для них усе: і життя їхнє, і їжа, їхнє тепло, і їхнє майбутнє.

Дмитро після того, як померла матуся, переписав їх усіх на своє утримання і йому дали на них триста грамові картки на хліб.А ле що його того самого хліба! Проковтнуть за раз і нема...

Одначе тисячі людей і цього не мають...

— Хоч з голоду не помремо, — мовить Дмитро.

Пережили зиму. Пережили весну. А коли прийшло літо, стало лекше — хлопці наловлять риби в річці, Катруся назбирає трави, лободи, кропиви якоїсь і такий добрячий борщ зготує... А там щавель, цибуля підросли, то й зовсім добре.

А скільки людей померло за зиму! Про декого так тільки влітку й почули, що вмер. А он у Заболотньо-

му і ще в якомусь селі, так з голоду всі до одного вимерли. Нікому поховати було. Так і зостались гнити там, де кого смерть здибала. Вже аж весною приїхали з району та підпалили ті села: „щоб зараза не розповсюджувалась“, — так пояснили активісти.

В колгоспі, який все ж таки утворили в їхньому селі, Гаврюшку головою настановили.

Худоба, що зігнали до колгоспу, без догляду майже вся повиздихала на весну. Та воно й робити нема кому з тією худобою. Ті люди, що якось вижили, обезсиліли і ходили, як тіні. А хліба й на весну не дали нікому — все вимагали, щоб ішли на працю до колгоспу.

Ті, що виходили працювати, одержували в колгоспній їдальні тарілку юшки з віки та триста грамів „хліба“ з магари.

Ходила й Катруся з хлопцями за ті харчі працювати, та хлопці кажуть, що краще рибу ловити, і більше не пішли. Перебивалися якось.

А люди все мерли й мерли: і весною, і влітку. Дядько Максим, на що он який міцний чолов'яга був а й той

весною загинув. Мученицьку смерть прийняв бідолаха. Колись добрим господарем був. Якось не розкуркулили. І до колгоспу записався, але й це не допомогло. Через зиму голодував, лишилась одна тільки тінь від дядька Максима. Весною перший пішов на працю. Як слабосилого, поставили за сівалкою ходити. Зерно на посів, під десять різних підписів ланковому видали. Наказали й дядькові Максимові не чіпати ні зерняти, бо по закінченню і кишені будуть перевіряти... Та не міг стриматись зголоднілий дядько Максим. Наївся зерна. Живіт на кольки схопило. Закачався, помучився бідолашний до вечора на обніжкові, а з заходом сонця й душу Богові віддав.

Потим уже, щоб люди не їли зерна, того що на посів отримували, почали його протруювати, але й це мало що допомагало. Крали, мили та їли вже обережніше.

Катруся з братами пережили ще одну зиму якось, а вже влітку Дмитрові на Катрусю хлібної картки не видали, бо їй сповнилось вісімнадцять років.

— Треба тобі, Катрусю, до заводу йти, а то не проживемо так, — сказав одного разу Дмитро.

— Ну що ж, треба так треба, — відповіла Катруся,—дівчат багато працює, буду і я якось.

Попобігав же Дмитро поки влаштував Катрусю хоч чорноробом до свого цеху.

Пішла Катруся на носилки — землю носити. Тяжка праця, а харчі які?! Поки відпрацює ті вісім годин, чорні плями в очах кружляють, а тут ще й сморід, пилюка така, що й продихнути не можна. Та що подієш? Їсти хочеш — треба працювати. Не одна вона тут: он і Сонька Балдишина тут, і Варка, і Галина теж. Та їх тут таких аж двадцять сім дівчаток і то це тільки в їхній зміні. А жидок тут, такий миршавенький, — цей начальником над ними. Бува як розкричиться, то так джеркоче, що слина з рота аж летить... Тьху ти, капосний такий! А ще й до дівчаток заграє, та не до абияких, а де гарніша.

Було вже й до Катрусі чіплявся, так вона прямо відрубала:

— Відчепись, — каже, — поки очей не заплювала!

— Іш ти какая, хахлушка! — закаркав жидок, але відчепився. Тепер він навмисне, коли розподіляє роботу, ставить її де найтяжче. Та біс з ним, якось буде. Он Сонька, так та пришелепкувата, щось зуби все йому скалить. Нехай, то не її діло. Катруся за себе знає.

* *
*

На перші зароблені тридцять п'ять карбованців Катруся віддала побільшити фото своєї покійної матері. Через два тижні одержала портрета та й повісила його над своїм ліжком.

Дивиться й не налюбується ним Катруся. Та який же гарний вигляд має матуся на портреті! Яке молоде, приємне личко!.. Брови які, а очі карі і так ніжно та тепло дивляться прямо в самісіньку душу Катрусі.-.

Тепер вже має Катруся з ким поговорити, порадитись. Має кому повідати найтаємніші, найдорожчі думи своєї душі.

* *
*

Неділя. Дмитро ще вчора поїхав до свого товариша аж у Загребне.

Менші десь бігають. Катруся поприбирала в кімнатах, подивилась на портрет матері і очей не може відірвати від нього. Зняла портрета зі стіни, обвила руками, до грудей притисла...
— Мамо, мамо! Якби ти знала!.. Якби ти знала, як тяжко твоїй доні!.. Якби ти знала, як тяжко мені, матусю, матусю моя, на цьому світі!.. О, як тяжко мені, матусю рідна! І сльози, гарячі сирітські сльози, полились по блідому, змарнілому і колись рожевому, як квітка, личкові, — Навіщо ти, матусенько, покинула мене такою молоденькою?.. Мені тяжко, мамо! О, як тяжко!.. Душа на шматочки розривається, в грудях вогнем пече мене!..

— Мамо, я люблю.. Я кохаю його, я душу віддала б за нього, а він... Він, неначе й не помічає... Вчора стоїть осторонь, з Варкою про щось сміються собі... Може й з мене, що я така дурна... Ні, мамо, ні. Він не може цього!.. Я його кохаю... Він чемний!.. Я сьогодні сама йому скажу... Прямо так таки й скажу: — Петре, Петрусь, я тебе кохаю!.. Давно, давно... Ні, ні, мамо! Що це я?.. Так не можна...

Ще б довго жалілась, довго ще плакала б Катруся, коли б до хати не вхопився Михайло.

— Що їсти?! Я їсти хочу!

Катруся одразу заховала і сльози і скарги в своїй душі. Повісила портрет на місце і запитала Михайла:

— А Денис де? І чом ви разом не йдете? Тільки те й роби, що ходи за вами, як нянька.

— А ти що, плакала чи що?Чого?

— Нічого, їж ото, що подала! — відповіла з гнівом Катруся й вийшла в другу хату.

Михайло поїв і побіг знову гарцювати. Трохи згодом прийшли Галина й Мотря, подруги Катрусини.

— Чого ти, Катрусю, сидиш в хаті, як запічна баба? Ходім на вулицю. Сьогодні ж неділя. Хлопці он там: Іван, Захар і Гнат, Петрусь, Хведір. Ходім, Катрусю. Може ще й заспіваємо щонебудь. А то за останні роки вже, мабуть, і пісні перезабули.

— Дивись, день, який гарний, а ти в хаті, — цокотіли одна поперед одної дівчата, — ходім, Катрусю, ходім!

— Не до співів мені, дівчата, — відповіла Катруся.

— А що ти, Катрусю? Що тобі, люба? Захоріла чи що? — як горохом засипали Катрусю питаннями.

— Нічого... Так тяжко щось, — відповіла...

„Але Петрусь — він там, — думає Катруся, — побачити б його... Подивитись, сказати... Ні, ні, ніколи в світі!..“

— Добре, піду! — озвалась вголос до дівчат.

Вперше за два роки зібрався хоч невеличкий гурт. Зібрались, та далеко не всі, що були колись... Одні померли з голоду, інші в Сибіру з батьками десь гинуть, ще інші повиїздили в інші міста, на копальні... Але Петрусь — тут, він живий і ніде не заїхав. Він на заводі працює, батьків своїх старих підтримує, а то, мабуть, давно б уже погинули у тому колгоспі.

А який він розумний та поважний. Багато речей знає і то не так, як інші, вишколені, а вже розсудить так, що і старий не втнув би такого. Неначе столітній досвід у нього за плечима.

— „Який любий та тихий!“ — милується Катруся...

Зібрались сьогодні наче на гулянку, а вийшло, як похорон. Згадали Марійку, Настусю з левади, які бідолашні в землі вже лежать. Та воно, може, й краще їм, бо невідомо, що їх самих чекає завтра?..

Згадали Степана Андріївського, де то він бідує? Згадали й матусю Катрусину... Згадали!.. І Катруся, щоб не розплакатись отут при всіх, почала півголосом якусь пісню. Всі тихо й журно підхопили, і пісня полилась... Ні, то не пісня — то плач цього гурту юнаків і дівчат. Плач за своєю зніveченою молодістю... Плач за ні-за-що загубленими батьками, родичами, близькими..

Скінчили. Зажурились. Мовчали.

Потім Катря заспівала іншу і теж смутну:

„Годі дурити, відкрийте завісу,
Знаю я добре: мені вже
[не жить...
О, принесіть мені пролісок
[з лісу,
Чистих і ніжних, як неба
[блакить...“

„О, принесіть...“ — тихо, легенько і обережно, з журним благанням підхопили інші. Туга розливається повінню.

„... Знаю я добре: цією весною
Тіло моє у могилу знесуть,
Хрест забіліє новий наді
[мною...
Пролісок! Пролісок, хай
[принесуть!..“
„...Знаю: положать у скриню
[дубову,
Скажуть — нажилась, хай з
[Богом лежить!
Доки чорніють ще шовкові
[брови,
Дайте пожить мені!! Дайте
[пожить!!!

Коли слухати цю пісню-благання, слухати так, щоб не бачити співців, то здається, що вони не на колоді сидять і не стоять купкою, а попадали навколюшки, піднесли руки і очі догори і в когось вимолюють тільки хвилечку життя .. Єдину хвилиночку! „Дайте пожить! дайте пожить!..“ Пожить хоч хвилиночку, бо ми ще молоді! Ми ні в чім не винні! Ми ще не жили. Ми хочемо... О, як хочемо жити!!!

* *
*

До хати ввійшла Катруся вже опівночі. Хлопці спали. Дмитра ще не було вдома.

— Це він, мабуть, вже прямо звідти й на роботу поїде, — думає Катруся.

Увійшла, засвітила лямпу, глянула на портрет матусі і не втрималась:

— Мамо! Матінко, ненечко моя! Яка ж я сьогодні щаслива! Він любить мене... Петрусь мене кохає... Ми й поберемося після Різдва, мамо. Поберемось, як що тільки його до війська не заберуть восени. Матусю моя рідненька! Тобі там ближче до Бога, помоли, ублагай його, щоб не забрали мого Петруся...

„Неповинні б взяти Петруся. Батьки в нього старенькі, а він один у них... На кого ж вони тоді зостануться? Я день і ніч молитимусь, благатиму Бога, щоб Петруся не забрали в мене. О, які ми будемо щасливі!“— думала, лежачи в ліжкові, Катруся. —Як я кохатиму його! Як я дбатиму за його стареньких! У мене ж своїх немає, то я хоч їх шанувати буду... А там діточки будуть... А там, а там... О, яка я щаслива! Боже мій!..

І вперше в своєму житті Катруся заснула щасливою.

Тяжка праця на заводі, недоїдання й домашній клопіт виснажували Катрусине молоде тіло. Але вона вся тепер обернулась в чекання.

Настане ранок — вона молить про скорший початок праці. Почнеться праця: чекає — не дочекається обіду. Прийде обід — благає щоб скорше минув день. А там вечір, а там Петрусь прийде...

Посідають, як голуб'ята під хатою, і слухає, милується Петрусем Катруся.

Та який же він розумний, здається їй тепер. Він — такий мовчазний та смутний у гурті — такий балакучий та жартівливий тепер з нею. І про що він тільки не знає!? І то без будь-якого задавання, як інші. Все, що не спитає Катруся, все їй з'ясує і так розумно та зрозуміло, що Катруся іноді й сама дивується, як це воно все просто до розуму йде, в самісіньку душу заходить.

Слухає його Катруся і не наслухається, тільки час зрадливий — так швидко летить. Не встигнуть поворко-

тати, як уже попівночі. Пора спати. А там на працю, а там знов те ж саме чекання... Чекання вечора.

Для Катрусі життя починалось тепер тільки ввечорі. Тільки вечером оживала, бадьорішала Катруся. Тільки для вечора й жила.

А жидок приказав Катрусі й Соньці з понеділка вийти на вечірню зміну. Якась спішна праця, — каже. Вийшла Катруся в вечірню зміну, з Петрусем домовилась, що він перед „шабашем" вийде до заводу зустріти її.

Прийшла до цеху, праця та ж сама: ті ж носилки з землею їй з Килиною. Яка ж то спішна, — не розуміє Катруся.

Коли це надвечір з'явився й жидок.

— Що важко робити, Чернигина? — питає.

— Авжеж не легко, — відповіла Катруся.

— Чи то не краще б тепер ось у вечорі бавитися на березі річки, або ще де?.— мовить жидок далі, а сам як шельма та, підморгує.

— А, звісно, краще...

—То я можу зробити так, що ти не будеш працювати і день запишуть... Хочеш іти зараз на прогулянку? — хамарка жидок, а сам хитро усміхається і руку простягає, щоб ущипнути за груди Катрусю.

Як ужалена, відкинула Катруся жидкову руку, нараз зрозумівши, до чого він веде.

— З тобою на прогулянку? Та хай відьма з тобою ходить! Капосний. Відчепись, поки по пиці твоїй гидкій не заїхала!

— Іш ти, какая недотрога?! забелькотав жидок.

— Та така, як бачиш! Як будеш чіплятися то ще начальнікові цеху пожаліюсь, а то ще й братові скажу! Він тебе провчить! — майже кричала Катруся.

— Та хто до тебе чіпляється? — виправдувався жидок, — работай собі, дура! Я тільки так... — І пішов далі.

Через якийсь час прибігла Сонька з допитами.

— Що він тобі казав, Катрусю?

— Та що казав? Знову в'язне паскудний... Бач, на прогулянку з ним! Тьхю, гидотний!

— А чого ж ти не пішла?! На березі сидіти зараз куди краще, ніж носилки оце пиряти! — Не то з насмішкою, не то з заздрістю, не то з підступом мовила Сонька.

— З ним?! Та ти що дурна, жартуєш, чи дороги питаєш? — Та він же поки слово вимовить, то, мабуть, заплює ту дурну, що з ним піде, — засміялась Катруся.

Сонька останніх слів немов би й не чула й перепитала знову:

— Так він що, справді тебе прихочував на прогулянку? Ага, ну ладно, — і побігла собі.

Не бачила Катруся її після цього ні в перерві на обід, ні до кінця праці, і по зміні теж. Побачила аж другого дня.

— Ну, що, може, сьогодні підеш на прогулянку, Катрусю? — запитала Сонька.

— Ходи вже ти, безсовісна, — відповіла Катруся.

— А що ж, і піду, аби тільки не носилки тягати. День він запише, а

сидіти на березі куди краще, ніж тут працювати. Що жид — то не біда, дітей мені з ним не хрестити, а коли є можливість погуляти, то чом не так? — задавалася Сонька.

— Гуляй, гуляй, то, може, якраз і хреститимеш. Сорому ти не маєш, Сонько, он що, — докоряла Катруся.

—Хи-х, сорому! А що користи з твого Петруся? Він же, мабуть, і поцілувати тебе боїться! — сміялась Сонька. — Чи то ж він вартий цього жидка?!.

— Слухай, ти роби собі, яку знаєш користь, а як ще раз при мені порівняєш мого Петруся до цього слинявого, то я тобі останні коси висмикаю! — застерегла Катруся.

— Хи-х ти, яка! Не дуже боїмось вас! — огризнулась Сонька і побігла від Катрусі.

— Так ось воно яка спішність! Ось яка робота! Ось чому Сонька на вечірню зміну йде з охотою. Так така воно правда в світі?! — Дивувалась Катруся, — на хвилинку спізнитись на працю не можна — закон. А по п'ять годин віятись Соньці — це можна... Та ще й день пише... Ах, ти ж,

прокляте жиденя! — вилаялась про себе Катруся.

Цей тиждень Катруся допрацювала в вечірній зміні, а потім знов почала зранку. І вжа більше „спішної" роботи для неї жидок не вигадував.

* * *

Одного ранку, в неділю, Дмитро запросив до себе свого товариша праці, Прокофія Ликова „Прошка", як його всі звали в цеху.

Прошка цей був звичайним росіянином, яких багато тепер наїхало в Україну на „заробітки", як вони казали.

Михайло та Денисик наловили сьогодні багато риби, а на городі виріс добрий щавель. То Катруся зготувала добрий борщ. Хоч воно і без засмажки, та по теперішньому часові і цей добрий.

Посідали обідати. Дмитро запросив і Прошку спробувати „українського борщу". А той сьорбає та підхвалює.

Вот щі, так щі! Я таких єщо нікогда нє єдал.

— Та які ж це тобі щі? — Озвавсь Дмитро. Це борщ наш, україн-

ський, а не щі... Хоч і не справжній, та все ж таки... Ти от женись, Проша, на якійнебудь „хахлушці", то завжди такий борщ будеш їсти, — додав, жартуючи, Дмитро.

— О, да я с удовольствієм... От хоч би на твоєй сестрьонке, Єкатерінкє. — мовить Прошка.

— Та що ти: на Катрусі? Катруся жениха має, іншу пошукати треба. Ми тобі іншу знайдемо — усміхнувся Дмитро.

— Он на Соньці Балдишиній нехай жениться, то їстиме бісового батька. Та нагодує, — додала й собі, жартуючи Катруся.

* *
*

Минало літо. Катруся любилася з Петрусем. Від тяжкої, пекучої дійсности вони в двох утікали в світи мрій і сподівань. Обдурювали себе надіями. Вигадували ріжні пляни майбутнього, але дійсність руйнувала уперто їхні мрії. Дійсність повсякденно, повсякчасно виснажувала їхні недоживлені істоти. Та вони не здавалися, боролись, підтримували одне одного духовно, скріплювали надію й віру. Віру в те, що колись покращає... І які вони

будуть щасливі!.. Вони будуть щасливі...

* *
*

Прийшла осінь, а з нею і Катрусине лихо: невблаганне, давуче. А з ним туга — безпросвітна і безкрая, як осінній дощ-мигичка...

Одного дня викликали Петруся на військову комісію і призначили в прикордонне військо аж на Далекий Схід.

Один день дали йому, шоб полагодити справи на заводі. А особистих, родинних справ людини для них не існує. Наказ: післязавтра виїхати! — і крапка.

Та Петрусь махнув рукою на заводські справи й пішов додому і пробув біля своїх старенських до останньої години.

Сорок п'ять карбованців, які мав він одержати на заводі,його не дуже вабили. Тай де вони дінуться? Віддадуть батькам потім, а не віддадуть, то нехай подавляться ними. Йому зараз найдорожче над усе — пробути ці останні хвилини разом з рідними. Надивитися на них. І надивитися на

свою любу та милу Катрусю, розлучаючись на довгі роки.

— Та де ж це таке було? — дивувався Петрусів батко, — де це бувало, щоб не дати навіть батькам надивитись на свою рідну дитину! Господи, та це ж аж на три роки! Це ж не три дні, та в теперішній час непевний чи до завтрого доживеш, а це три роки не бачити!.. Як же це можна так? Та це ж у царів було і то рекрути по місяцю по два гуляли, а тут один деньочок і то, бач, на заводські справи.. А батьківські справи, справи тих, хто виростив цього солдата, для них — ніщо!..

— Бачите, тату, це комісар каже, для того, щоб майбутні бійці не розкладалися, не розгвинчувалися.

— Та щоб вони вже навіки загвинтилися з нашої голови, або що! — лаявся старий.

Ходив Петрусів тато до сільради і до тієї комісії їздив. Носив усі свої папери. Доводив, що неможна одного сина забирати, що вони вже з старою негодящі, інваліди, що їм жити нема з чого.

— Нічево, нічево, дед, прожівьош... Колхоз помогає. Надо армію крєпіть! — сказали там та й тільки.

Прохав татко хоч на який день з від'їздом відстрочити. Так де там — і слухати не схотіли...

Надивляйся тепер, Петрусю: на Катрусю, на матусю, на татка, бо довго-довго не побачиш їх. Та й чи побачиш ще коли?! Завезуть тебе аж на Сибір і хто його знає, коли то вернуть? Та й чи повернуть взагалі?!

А сліз! сліз гірких материних, сліз горячих Катриних і мовити годі!

Петрусь і сам кілька разів не втримався. Та що він! Батько і то, як прийшов з сільради, сів, дивиться на Петруся, а сльози кап-кап-кап...

Тяжкі ті батьківські сльози! Здається то не сльози, а гаряче, розтоплене оливо, краплина за краплиною котиться, пече! Серце вам в грудях, душу вашу наскрізь пропікає!

І скільки цих сльозинок впаде з сивого батьківського вуса, стільки виразок вони зроблять у вашій душі... І вже ті виразки не загояться вам ніколи. Так і залишаться на все життя.

* *
*

Заходили, ідучи на працю, Гнат, Хведір, прощатись а Петрусем. А ранком випровадили в далеку-далеку дорогу. Катруся й батько поїхали аж на станцію, а матуся вже не змогла.

А на станції!.. О, лишенько!.. Невже в людей очі тільки для того щоб виливати сльози-горе?!

Підвезли до перону „телячі вагони“ пообвішувані червоним лахміттям прапорів та гасел усяких. Понапихали туди, дійсно як телят, зелених юнаків. Підїхала „кукушка“ і під звуки „інтернаціоналу“ міського оркестру та під відчайдушне голосіння матерів, сестер та дівчат, потягла ці ваґони до наступної станції, де мав формуватись цілий потяг.

Аж тридцять два дні їхали, писав Петрусь, до якогось там Ворошиловська. А холод страшенний. Більше ніж півдороги в зимі їхали... „Але незабаром і в нас буде зима, — думає Катруся, — довга, довга зима... Аж три зими таких промине доки Петрусь повернеться до неї. Та що три! Вона десять чекатиме, аби тільки повернувся...

Бігала до Петрусевих старень-ких: вони теж лист одержали. Читала їм і свій, і разом одписали Петрусеві.

Матуся нездужає трошки, а татусь ще брикає. З їжою тяжко. З колгоспу допомоги ніякої не дають. То тільки обіцянок надавали повну торбу, поки від'їхав Петрусь. А поїхав, всі забули і не кажи нічого, Та Катруся частенько урве від себе хліба і принесе старенькими, хоч і гримає Дмитро, але нічого.

— Господи, і на що ти це робиш, дочко! — було говорить Петрусева мати, ми, старі, і так зиму перебудемо а вам же, молодим, ще й працювати треба на цей насушний.

— Нічого, мамо, у нас є.

— Та знаємо, Катрусю, як воно є, — озвався й собі Петрусів татко — Не треба, дитино, не треба себе зобіджати заради нас.

Та Катруся не слухає. Прибіжить і каже:

— Це я, мамо, не з пайка. Це я в заводській їдальні не з'їла і вам трішки принесла.

Деколи й палева принесе. Розпалить в печі: хай старенькі хоч трохи кісточки погріють. Вимете хату, поприбирає і побіжить, а старі собі воркочуть та хвалять Катрусю.

— От де дитина! От де сердешна! Дай Бог і їй і нам діждатись живим і здоровим нашого синочка.

—Ох, якби то діждати, як би то все щасливо було, — зітхає матуся, — якби то Господь послав і нам на старість щастя дожити...

Але не так сталося, як бажалося. Не видужала Петрусева мати. Після Різдва померла. Знову осиротіла Катруся, лишився самотньо й батько.

Поховали якось. Спасибі, сусіди допомогли. Катруся над Петрусевою матусею й євангеліє читала. Десь знайшов його татко. Знайшов він і Кобзаря.

— Це Петрусів, — каже, — візьми додому, Катрусю, почитаєш колись, ти ж письменна трохи.

Поховали матір, поплакали, сидять обоє, радяться, як же Петрусеві написати про це. Він же наказував про все писати, не таїти нічого. Та й як ти втаїш таке?! Але як писати?! Як

його скласти ті слова, щоб не вбити, не розтрощити його серця? — думає Катруся.

Коли це приносять листа з пошти. Від кого це? Рука не Петрусева... — стривожилась Катруся. Розкриває, а руки тремтять не слухаються. Розкриває, глянула...

О! Боже, Боже!

Очам не хоче вірити. Перечитує знову і знову... — Та що там таке, дочко?! Чому ж ти зблідла?! Затурбувався батько.

Не відповіла нічого дівчина. Подивилась закам'янілими очима... і крижем упала на батькові груди. Заридала!.. нещасні ми!.. Його Вбили!,. Вбили!!.

* *
*

Прибігла вся в сльозах до баби Варки.

— Бабуню! Його вбили! Вбили!..
— Кого, дочко? Кого вбили, дитино?.. Де?! —

— Петруся!.. Немає в мене, нема тепер нікого тут, всі там... Всі на тому світі. Піду і я до них... Сама піду, бабуню...

— Заспокойся, дитино! Заспокойся... Так уже, мабуть, Господу-Богу треба... Кому суджено жити — той живе. Кому вмерти — той вмирає... От хоч би й мені... я то вже й нажилась, слава Богу, а не приймає Господь і треба жити... — Заспокойся ж, серденько, ти ще молода, тобі жити треба, а ти вмирати... Ти вважай, донечко, ще й на те: хто смерть собі заподіє, той великий гріх бере на себе, того в добрі часи і на кладовищі не ховали...

Так що ти однак не побачиш ні матусі, ні Петруся свого, якщо так зробиш. Бо вони вмерли своєю смертю, а ти он що вигадуєш...

— А чому ж то так, бабуню? — запитала крізь сльози, але вже спокійніше, Катруся.

— Такий порядок у Господа Бога.

Довго ще плакала Катруся. Довго ще вговоряла її баба Варка, але кінець-кінцем вона погодилась, що жити треба. Як не є, як не тяжко, а жити треба.

— Ти ще молода, Катрусю, то й пару собі знайдеш.

— Кого?! Ніколи в світі! Нікого я не хочу, — водповіла бідолашна дівчина.

Прийшла додому, В хаті порожньо. Вона відразу до портрета: —Нене! Ненечко моя, коли немогла вблагати Бога, щоб не брав Петруся в мене, то вблагай його тепер, щоб Він і мене взяв до Вас... Я б і сама пішла, так, кажуть, тоді не побачу вас. Попроси Його, матусю!.. Ну, для чого я вже тут маю жити? Для чого?.. Для кого?.. Твій, матусю,оце хоч портрет зостався, а Петрусевої й картки ніякої не лишилося в мене. Лише тато його мені „Кобзар" подарував...

Взяла„ Кобзар" у руки, розгортає і на одній сторінці бачить:

Така її доля... О, Боже мій [милий!
За що ти караєш її молоду?
За те, що так щиро вона [полюбила
Козацькії очі?—Прости сироту!

Так ось звідки її улюблена пісня! — думає Катруся. — Ось хто написав цю пісню! Шевченко. Тарас Шевченко.

Кого ж їй любити? -- читає далі,
[— ні батька, ні неньки.
Одна, як та пташка в далекім
[краю.
Пошли ж ти їй долю, — вона
[молоденька, —
Бо люди чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба
[любить?
Чи винен той голуб, що сокіл
[убив?..

І сльози, сльози підкотилися... заступили рядки...Не могла читати далі.

— Так, кого ж мені любити? Чи то ж винна я?.. О, Боже, Боже! За що? За що вбили мого голуба, моє кохання, мою надію, мого Петруся?!. Завішо його вбили, Боже?! — ридала Катруся „Бач, це дідусь про мене пише. Але ж це написано вже майже сто років тому. Мене ще й на світі не було... Та все ж таки це про мене, про нас, таких нещасних...“

* * *

Тепер зостались Катрусі тільки згадки про Петруся та оцей "Кобзар."

Багато разів бралась читати Катруся і завжди сльози застилали її очі. Скрізь такі нещасні, як і вона. І зав-

жди такі бідолашні, як і тепер... От і Катерина, і наймичка, і Марина, і всі нещасні, нещасні... Читає та плаче Катруся над їхньою й своєю долею.

Тяжко відбилась смерть Петра на Катрусинім житті. Не менше вплинула ця смерть на Петрусевого батька. Він одразу постарішав на десять років. Побілішали вуса і всього його притиснуло до землі, уже не може він розігнутися не може скинути того тягару з своїх плечей.

Цей батько, цей нещасний дідусь, вже давно не відчуває, не бачить і не чує цього світу. Останній життєвий вогник в його очах давно згас. Очі ще більше скаламутніли і тільки дивляться на цей світ, але нічого не відбивають. Йому тепер однаковісінько: чи то день зараз, чи то ніч, чи поїв він чогось, чи то тільки бачив шматок хліба позавчора, чи то зима тепер люта, чи то гаряче літо, — однаковісінько Петрусевому таткові. Тепер він нагадує мерця, який якимось дивом ще ходить, рухається. Давно вже він переступив поріг на той світ, а все чомусь ще не закопують його. Сидить отак, як сич у пустці. Тільки не кав-

чить, як сич, не скиглить, а похилить голову мовчить, звісить вуса на груди і так закаменіє.

Оживав він, наче вертавсь з далекої подорожі додому, тільки тоді, коли прибігала навідатись Катруся. Поплачуть укупі... Власне плаче тільки Катруся, а в старенького вже й сліз немає — висохли. Поговорять, пожуряться й Катруся йде додому, а старий повертається лицем знову на неосяжно-далеку дорогу, дорогу небуття, дорогу на той світ... Знову завмирає до наступних Катрусиних відвідин.

* *
*

Прийшла весна. Все ожило й зацвіло. Тільки не оживала Катруся. В неї зі смертю Петруся щось на віки ввірвалося в грудях. Не раділа вона більше ні вишневому цвітові, що молоком заливає усі садки, ні пахучій акації, ні вранішньому сонечкові як бувало. А заспіває соловейко, то крає вимучене Катрусине серце своєю піснею.

Колись і вона співала-щебетала, як цей соловейко. Тільки тепер замовкла, як і він замовкне незабаром.

Та соловейко і на другу весну щебетатиме, а Катруся вже ніколи не заспіває, як колись співала...

Катруся й далі працює на заводі на тій же роботі. Завжди напівголодна, виснажена. Як відпрацює вісім годин, то ледве ноги тягне домому.

Але ось видався і зовсім якийсь надзвичайний день у Катрусі. Щось занадто вже тяжко давить її. Таке тяжке, далеко тяжче, ніж оці ноші з землею. Щось неначе залізна брила, лягло їй на груди і тисне-тисне так, що дихнути тяжко. Немов серце вщерть переповнилось болем і от-от трісне, от-от розірветься на шматочки. До того ж вона за весь день і риски в рот не брала. А ноші ж такі важущі, важущі...

Дочекалась перерви на обід. Сіли дівчата в самім найдальшім, безлюднім кутку цеху. Обідають... Проковтнули по крихті чорного хліба і сидять, пригадують, чи вони з'їли той „насушний", чи то їм тільки так здалося?..

Добре, як яка дівчина з ближнього села або з пригороду, то оце влітку хоч цибулину, чи баклажан який вирве до того хліба. А як оці, що „ні хати, ані де спати" не мають, то ці самісінький хліб, і то ж який!..

Проковтнули і сидять, мовчать, пожурилися.

Одна пригадує минуле, своє безжурне дитинство, інша згадала, як колись щось добре їла, дехто міркує, як то буде завтра...

А Катрусю наче камінь душить. Камінь безмежного, невимовного болю душить її, тьмарить їй мозок, серденько розриває.

Кому наболіле висловити?! Хто співчує їй, коли в кожного не менше своє горе?.. Хто допоможе їй, сироті?.!

— Матусі! — раптом приходить їй в голову, — своїй матусі все розповім! Все висловлю... — Матусі! Вона зрозуміє... Вона пожаліє мене!..

Про все і про всіх забула Катруся. Забула, що вона в цеху, що вона на перерві, що вона серед дівчат. Нічого не бачить, не чує... Тільки мату-

сю! Матусі висловити, розповісти свій біль!..

Всі мовчать. Кожен свою думу думає, а Катрусина дума мимоволі голосу набирає, але такого тихого-тихого, що ніхто ще й не чує. Не слова, а якийсь шелест, зітхання вихоплювалось у Катрусі з грудей...

...Ой, Мамо, мамо, моя ти ненько,
Нащо покинула мене?!.
Мене малую-молоденьку,
Як те ягняточко дурне?..

А далі голосніше, й голосніше, вщерть переповненим невимовного болю голосом, знялась молитвою-піснею, піснею-зітханням, сповненою і благанням і докором, що може висловити тільки донька, яка безмежно любила і любить свою матусю...

Благанням за себе, за своє життя, за долю свою і за всіх нещасних, що тут ось, поруч неї...

Стали прислухатись, здається, і дихати перестали, та все одно Катруся і так нікого вже не бачила, не відчувала. Вона розмовляла зі своєю матусею.

... Ой, мамо, мамо, ти ж добре
[знала,
Що світ лихий, а люди злі.
Чому ж мене не научала,
Що жить так тяжко на землі?..

Всі дівчатка мов завмерли. Мимоволі простували за цією молитвою-піснею, за Катрусиним марінням. Дехто й рота розкрив, щоб допомогти, підтягнути їй, та побоялись, щоб не збудити її з того сну.

А Катруся благала матусю:

...Візьми, матусю, й мене до
[себе.
Навіщо мучитись мені?!
Мого життя мені не треба...
О, як то тяжко жить одній!
Я маю, мамо, рано встати,
Голодній тяжко працювати.
Хто ж пожаліє? В інших мати...
Куди ж мені свій біль дівати?..

Далі вже не змогли утриматись ні Галина, ні Варка і тихенько, хоч і не знаючи слів, підтягували за нею... А чи знала їх, ті слова, і сама Катруся?

...Ой, мамо, мамо, ти ж добре
[знаєш,
Що світ лихий, а люди злі.
Чому на муки мене лишаєш?!.
Я жить не хочу на цій землі.
Візьми, матусю, й мене до себе,
Навіщо ж мучитись мені?!.
Мені краси й життя не треба,
Бо світ лихий, а люди — злі!

Закінчила Катруся свою пісню і довго, довго мовчала, немов прокидаючись зі сну.

Дехто з дівчаток плакав, а дехто ледве стримував сльози. Мовчали. І в тому мовчанні був жаль, невимовний жаль. Жаль від того, що пережили, від того, що переживають, жаль по тому, що слухали ось тут, і по тому, що вже замовкла Катруся.

— Яка гарна пісня! — зітхнула тихенько котрась з дівчаток.

А де ти, де ти її навчилась?!. — вихопилась, як зза рогу, Сонька Балдишина.

— Не знаю, — ледве відповіла Катруся, одвернула личко до стіни і гірко, гірко заплакала.

— Ну, чого ти пришелепкувата, в'язнеш до неї, — заступилась за Катрусю Галина.

— Яке тобі діло: „Де навчилась, де навчилась?“ — передражнила Соньку Варка, — де б не навчилась, не тобі звіт давати.

Тхі, які тонкосльозі! Й запитати нічого не можна, — закопилила губу Сонька і пішла від гурту.

До кінця зміни всі дівчатка, хто де не працював, всі наспівували та пригадували Катрусину пісню.

Швидко пройшла ця пісня і в інші зміни. А потім і до всіх цехів закотилась. А вже через тиждень чути було скрізь ту пісню де не побачиш купку дівчаток.

Одного разу Катруся чула свою пісню і в жіночому ваґоні робітничо-

го потягу. Розлилась її пісня скрізь, як річка в повінь.

Отак то пожалілась своїй неньці Катруся.

* * *

Цього літа знову приїздив Дмитрів товариш праці — Прошка. І вже не в жарти чіплявся, щоб Катруся йшла за нього заміж.

Та Катруся навідсіч відповіла, що ніколи ні за кого вона не піде.

Минало літо, а Прошка все частіше і частіше наїздив до них та при кожній нагоді і без нагоди все чіплявся до Катрусі зі своїм жениханням. Але Катруся відмовлялась. Уже й Дмитро почав радити Катрусі вийти

заміж за Прошку а вона одно, не піду й не піду.

— Та чого ж ти чекатимеш, дурна? — було каже Дмитро. — Петрусь загинув, на кого ж тобі чекати?

— Ні на кого, так жити буду, — відповість Катруся.

Дивуюсь я тобі, Катрусю, це скажімо, якби раніше то хоч до манастиря тобі, а тепер же того немає... Та про мене, як знаєш... А чоловік він не лихий, — роботящий. Що кацап, та то не біда, звикнути можна.

— Не любий він мені. Та й ніхто мені не любий — відповість Катруся і замовкнуть обоє.

А одного разу Дмитро хвалився Катрусі: ти знаєш, сестро, я мабуть незабаром одружуся.

— А чого б і ні, одружуйся, — відповіла, — може й мені легше буде. А то вас троє, а я одна. І на заводі працюй, і вас самій обіпрати і облатати треба, а то б і жінка твоя допомагала.

Так і зробив Дмитро. Одружився, взяв собі жінку з Капустяної, що біля Великих Копанок. Пріською звати.

Спочатку воно нічого було, поки обжилась у новій домівці та Пріська. А потім: як пішло, як почалась гризня!.. Кожен день здійме таке, що й небові гаряче.

Одразу нова господиня відділилася з білизною. Потім почала осібно їжу готувати собі з Дмитром. Було одержить хліб, собі й на хлопців разом (бо вони на утриманні Дмитра записані) і ділить той нещасний боханець, ниткою виміряє. Тоді шпурне хлопцям: хоч їжте, хоч дивіться!

Почала замикати все. Те не візьми, того не зачіпай. А тут ще й злидні до того, то воно й ще гірше.

Та й Дмитро став не таким. І Дмитро за нею.

За намовою дружини Дмитро почав посилати Михайла та Денисика до

міста в черги до крамниць, де продавали хліб — шматки просити. А невістка ще наказувала, щоб не жерли все, що випросять, а приносили додому.

„Постарцювали“ так з тиждень хлопці, дещо й додому приносили, а головне невістка вже не давала їм їхньої пайки, кажучи, що „ви там нажерлись“.

А обізветься котрийсь незадоволено то ще й стусанів надає.

Одного разу хлопці не повернулися додому ночувати зі свого „промислу“. Не було їх і на другий, і на третій день. Люди почали говорити, що бачили їх обох в гурті обідраних і замурзаних „вуркаганів“.

Дмитро пішов і справді знайшов хлопців у закиненому ваґоні серед гурту безпритульних. Кликав додому, вони не схотіли. Намагався забрати силою, але підвівся до нього видно їхній старший, обложив його „матами“ і прогнав від гурту, погрожуючи ще й „фонарів навішати“.

Дмитро погрозив, що заявить у міліцію, але йому відповіли: „Катісь,

жлоб, куда хочеш, тут і міліція тобі не допоможе“.

Другого дня Михайла і Денисика в місті вже не було. А за якийсь місяць Катруся отримала лист, писаний напівдрукованими, ледве зрозумілими літерами: „За нас, сестриця, не турбуйся. Були ми в Ростові, а тепер перекочували в Одесу. Одеса-мама всіх приймає. І в воді ми не утонем і в огні ми не згоримо“, — зухвало писали Михайло й Денисик.

Заплакала Катруся над листом, посумував Дмитро. Було ясно, що хлопці вже додому не повернуться.

На невістку це не зробило ніякого враження. Що далі вона все більше лаяла Катрусю.

Зробилося таке, що Катрусі хоч живою в могилу лізь.

Піде Катруся до баби Варки, хоч виплакатись трохи, своє нове лихо розповісти, уже братова й гримає:

— Та ти ледача, та ти сяка-така. В тебе батьки ледарі були, того воно і немає у вас ні чортового батька...— І пішла, і пішла. А сама ж в одній льолі прийшла, а все одно лає.

Бабуня Варка кажуть, що це від злиднів люди такі злі поробилизя, що це через бідність та недостачу одне одного так ненавидять.

— Онде позавчора Потап Гостровушенко свого батька побив, — оповідила баба Варка, — А все через що, думаєш? Все то злидні роблять. Злидні всіх заїли. Злидні з чоловіка скотинину зробили... Та й як же воно інакше? Чоловік працює, працює і не те що нічого не має, а й поїсти нічого, то воно й тяжкими стають одне одному... Батькам діти стають тяжкі, а дітям батьки не легкі. А звідси й сварка, і бійка звідси, Катрусю... Я, як пригадую, то ще в добрі часи, ще мій батько покійний казали, що „нема в світі нічого тяжчого, як Богові молитися та батьків до смерти догодовувати." А тепер уже, як все видавцем дають, то й говорити годі... От хоч би й у вас: вона, може, й не лиха людина сама по собі, а все те злидні роблять.

— Та воно, може, й так, згоджується Катруся. А тобі, донечко, тобі, Катурсю, я радила б своєї пари шукати, своє кубелечко заводити. На батьківськму подвір'ї, бачу, вже не вжи-

веш, доню. Ото знаходиться чоловік, то треба йти, Катрусю,—радить бабуня.

— Та як же воно, бабуню, йти, як душа не лежить до нього, як він такий рудий та ще й не наш, а кат його знає, з якоїсь там Рязані, кацап.

— Ну що ж поробиш, доню? Така вже, мабуть, доля твоя. Та воно й кацап нічого, аби чоловік чемний був. Аджеж повиходили за кацапів і Мотря Чумаченкова і Ївга Гречаникова, та й живуть же собі якось. Діточок мають. То не біда, Катрусю, кацап він, чи не кацап, аби тільки гарної вдачі був чоловік.

— А як же ви його, не знаючи, пізнаєте? Ні, бабуню, не піду. Буду краще так бідувати, самотньою.

В дома з кожним днем ставало гірше й гірше. Дійшло до того, що Дмитро одного разу вже й з хати вигнав Катрусю. Ночувала вона в бабуні.

А тут Прошка назірці ходить, проходу не дає. На роботі підходить і додому щораз їздить, та все про те саме:

— „Поженімся“ та й „поженімся, Єкатєріна.“

— Перш за все, я тобі не „Єкатерина,“ а Катруся. Ніхто мене ще від

матері не перехрещував, а потім: по женимось чи ні, те будемо бачити.

Та бачити вже було нічого... Опиралась дівчина, опиралась, та й з горя, погодилась. Пішли записалися в сільраді і перейшли жити до комори, яка тепер пустувала. Поміститись в хаті ніде було та й гризня знову, то вирішили краще до комори. Знайти десь помешкання, або хоч одну кімнату, тепер і думати годі. Людей наїхало до заводу багато, а будинків не будують, кажуть„ „важку промисловість підвищують“... Вона таки й справді „важка“, бо вже й печінки людям попереїдала... Люди живуть, хто де причепиться. Вже пристосували всі комори, всі хліви й курники під житло, а помешкань все не вистачає. Дерева для будівлі ніде не продають. Все йде, кажуть, на „соціялістичне будівництво.“ Хіба хто де вкраде яку деревиняку,ото й будує, як що не зловлять. Біля заводської звалки з'явилось ціле нове місто: „Нахалівка“, з землянок та куренів ріжних. Отак вириє чоловік ямку, назбирає каміння тут же на смітнику, та ще й стіни виведе над землею, але більше в землю, щоб тепліше було. А

потім викраде в цеху якусь дошку чи бляху й напне дах. Віконце зробить і „хмародер“ готовий. Живи та плюй!

Одним словом Америку „догнали„!.. Ідем по смітнику неначе в Нью-Йорку або в Чикаго: так і дивись, щоб не розтоптати якого „хмародера“!..

Неначе в казці.

А скільки клопоту мають з-за цих „хмародерів“ заводські залізничники. Особливо вночі. Вивезуть якийсь ваґон сміття на смітник і не знають, де його висипати, щоб не присипати якогось „хмародера“. А то ж чоловік завтра і на працю не вийде. Ото вже й бігають: і зчіплювачі, і стрілочники, і складачі, присвічують та лаються, що люди скрізь поначіплювались, як реп'яхи.

Казав і Прошка, що вони в коморі житимуть лише до тепла, а там і собі збудують „небаскрьоб“ у Нахалівці. Він уже й місце облюбував — якраз над канавою, по якій тепла вода з доменних печей стікає. Тут тільки трішки в землю вритися і добре буде. Глина тут і смітник — рукою дістати, так що швидко можна збудувати. А дощок він десь вкраде.

Катруся й портрет матері перенесла до комори і знов таки повісила його над своїм ліжком.

Тепер вони з Прошкою після праці на заводі, та неділями, ходять на смітник „свій дім“ будувати. А одної неділі ходили допомагати їм і Дмитро з Приською.

Дмитро каже: — Що це ти, Проша, багато в землю врився? Взимку сніг і комин замітатиме.

— Нічаво, тяплєйша будє! — відповів той.

* * *

Одного разу Катрусі „занудило коло серця, закололо в боку“, як то каже Тарас Григорович про свою Катерину. Злякалась і зраділа Катруся, та зразу до матусиного портрета. — Мамо, матусю! Ти незабаром бабунею будеш... Чи чуєш, мамо?! Синок, онучок буде... Синочок... тільки... тільки не Петрусів, мамо... — І сльози, сльози самі покотилися: — Я... я Петрусиком назву його, мамо...

Аж до глибокої осини довелося мешкати Катрусі з Прошкою в коморі, а вже на зиму перейшли вони до своєї „хати“.

Стало ще гірше, ніж в коморі було. Тіснота, стіни мокрі вічно. Долівка холодна, як у льоднику. Мокриці, сороконіжки, стоніжки ріжні по кутках розвелися. Кожен день прибирає, примазує Катруся, та нічого не вдіє тим сороканожкам. Такі бридкі, знову розплоджуються. Але що ж зробиш? Треба жити, треба терпіти, бо в коморі зимою й замерзнути можна, а тут все ж таки в землі, тепліше. Та воно й палива можна скоріше захватити, назбирати на смітнику, бо це ж тепер усе вдома. Видно, коли й ваґони подають. „А прийде літо, можна знову до комори перейти", — думає Катруся.

Зимою Катруся захворіла на праці.

Спочатку лікар казав, що це грипа, а потім каже, з легенями не в порядку. Їжу, каже, треба кращу. От би молоко, хліб білий, яйця, масло. А де ж їм узяти те все? Як його, мабуть, і сам директор тільки на свята має.

Злягла Катруся вдома і до весни не підвелася.

На весні тут же в землянці справді народився синок. Приймала бабуня Варка, а записали Петрусиком.

А яке гарнесеньке! Все в Катрусю: і оченята карі, і носик такий, брівки і волосячко либонь чорні будуть. Викопана мама.

Коли потепліло зовсім, зібралися щось ніби хрестини зробити. Захара попросили за кума, а Галю— за куму. До священника немає куди нести, то так посиділи трохи за чарчиною, побажали синові доброго здоров'я,щастя...

Ех, щастя... щастя! Чи ти існуєш на світі денебудь?!. Чи ти тільки від наших людей утікаєш, як нечистий від ладану?!.

Стіл поставили на дворі біля землянки. Підвелася й Катруся до столу, хоч посидіти разом. Тільки кашель її душить, груди рве. А тут ще й повітря таке з цих коксових та доменних печей.

Кум Захар радив Прощці перейти знову до комори.

— Воно й от ґазу далі й просторіше там, ніж у землянці.А тепер ще й син. І на нього зважати треба.

Послухав Прошка, перейшли знову до комори. Трохи покращало Катрусі. Часом вже й з сином побавиться, на вулицю вийде посидіти трішки.

Гляне на ті колоди, де ще не так давно гулянка збиралася... Де, бувало чекає вона не дочекається Петруся. Бувало співи не до ладу йдуть, і вечір якийсь не веселий, а йде Петрусь, наближається, то вона за цілі гони ще й темного вечора пізнає його...

Сяде на тій призьбі, де з Петрусем сиділи, згадає минуле і заллється сльозама... Угледить комаху і знову зажуриться. — Це ж он комаха і та тріску кудись тягне для діточок працює, старається, а хто ж про тебе потурбується, моя дитинко? Я нездужаю, а йому байдуже. Нещасний мій синочку!.. — І знов сльози і світу білого не бачить.

Та тепер вже бабуня частіше приходить: Кума прибігає, то се, то те, принесуть їй з їжи або допоможуть щось в роботі. Все ж таки між своїми людьми легше, ніж у тій Нахалівці. Там же всі чужі і всі такі голодранці, що не приведи, Боже. Кожен так і намагається щось украсти, загарбати в сусіда.

Оце, переходячи сюди, Прошка і викно, й двері, й плиту забрав, бо все

одно вкрадуть.Ще добре буде, як дах не здеруть з їхнього „хмародера".

Боже, а як жити хочеться Катрусі! Жити саме тепер, коли вже пропали всі надії на життя!.. Хочеться дожити хоч доки Петрусик підросте, хочеться побачити його парубком... А як вона радіє всьому живому!..

Було, лежить Катруся в ліжку, а Прошка заходиться мух виганяти та бити їх на стінах, то вона й за них заступається та благає Прошку: — Ти, Проша, вигонь їх, а вбивати не треба. Вони також жити хочуть, не треба їх вбивати, Проша.

Улітку Катруся немов би й зовсім одужала. Тільки сили немає. Пітніє дуже і дихати тяжко, а так ніби й нічого. Ходила вже і в садок і в садибі допомагала своїй братовій.Та тільки зморюється швидко.

— Ех, де то та сила поділася! А то би показала братовій, як у нас працюють. Хай би побачила, які ми „ледарі." Витратила я свою силу на чужій роботі... — думає Катруся.

Вже було й повеселіла Катруся, так знову біда, Прошка пити почав, вдома не ночує. Останню копійчину

пропивати став. Не раз Катруся свого Петрусика сльозами вмивала, а це так уже й зовсім купає в них.

Та воно мале, дурненьке, не розуміє...

Уже й Дмитро Прощці виговоряв за пиятство, кум Захар соромив, та майже нічого. А одного разу приліз — ні рак, ні жаба, та щей побив Катрусю так, що два тижні з ліжка підвестись не могла.

Терпить все Катруся. Плаче і терпить. Лише синові пожаліється: — І чом ти, дитинко, не дорослий тепер? Знаю, ти б не дав свою матір зобіжати... Боже, і коли ж то ти, синку, виростеш? Та чи діжду ж я побачити тебе парубком? Коли ж то ти вже хоч „мамо" скажеш?... Сонечко ти моє, моя дитинко! — цілує та плаче, голубить свого Петрусика.

Дожили до глибокої осени в коморі, а на зиму знову мали до землянки перейти. Прохав Прошка і в цехкомі, і до міської ради ходив, прохав хоч якунебудь кімнату дати, бо жінка хора, дитина мала... Так де там? Кажуть, що начальства ніде розмістити, а ще й ти пнешся.

Переїхали до землянки і знову погіршало Катрусі.

Прошка сердиться, докоряє Катрусі, що вона колодою лежить. А чи ж винна Катруся в тім? Чи то ж вона такою вродилась, чи що?

Заведеться копійчина в кішені, Прошка одразу на горілку. Каже: — Я горе заливаю...

Як жили на подвір'ї, то хоч Дмитра трохи боявся а чи соромився, стримувався часом. Тепер же, як переїхали до Нахалівки, день-у-день п'є, а по три дні очей додому не показує.

Лежить бідолашна Катруся і води подати нікому, аж поки хтось прийде одвідати.

Промучилась так зиму Катруся а як почав сніг розтавати зовсім погано їй стало. Пішла кров горлом і дихати стало зовсім тяжко.

* * *

Субота. В заводі виплата, а тому Катруся вже й не чекає Прошку додому.

Увечорі прийшли відвідати Катрусю кум Захар і кума Галя. Вони ще й досі не побралися, товариші. Та воно, може, й краще. Люблятся собі...

Довго сиділи куми. Про все згадували та розказували, мріяли про минуле. А Катрусі вже й говорити тяжко, кашель душить... Тепер вона більше слухає, просить Захара або Галю щось розповідати.

Згадував Захар дитячі роки. Згадував, як воли пас на толоці. І Катруся тоді пасла своїх воликів-бичків. Згадував, як по кавуни лазили на чужі баштани, як вечорами хлопці Гнат, Степан, Петрусь, Микола й він — заберуться бувало до чийогось садка, зеленцем обнесуть яблуню, понаривають повні пазухи яблук, а тоді на вулиці один в одного шпурляють ними. Що то з них за дурні молодими були...

Або як на співанки збиралися. Зійдуться увечорі, а хтось із хлопців одягне жіночу сорочку, виверне кожуха, дрючок у руки — і ну ганятися за дівчатами...

І здається, що це ще вчора виробляли, а воно вже скоро й десять років мине.

Було вже за північ. Куми збирались додому, та Катруся не пустила.

Щось тяжко мені, кумоньки мої... Побудьте ще... Побудьте до ранку... Завтра ж неділя Побудьте!..

І куми згодились. Посиділи, погомоніли ще про се, про те. Прокинувся Петрусик і заплакав.

— Їстоньки, синку, схотів, — озвалась Катруся, — подай мені його, кумасю, я погодую.

Галя взяла Петрусика з колиски, пригорнула, поцілувала і промовила:

— Козак їстоньки захотів. Іди, іди, мама погодує, — і подала Катрусі.

Погодувала Катруся сина, посадила собі на груди, цілує ніженьки і знову плаче.

— Бач, синку, вже ранок незабаром, а татка й досі немає... Ти, Петрусику, як виростеш великий, то й татком такого не зватимеш. Так синку, не зватимеш?.. Ну, який він тобі татко, як і на руки ніколи не візьме... — І знову сльози, кашель.

— Заспокойся, Катрусю, заспокойся, кумасю, не треба, — стримує її Галя, — а в самої сльози.

Помовчали, поплакали. Катруся поцілувала Петрусика і посадила біля себе:

— Сідай отут, синочку, біля мене... А то мамі тяжко. Ти вже великий... великий, — зітхнула.

Ех, великий... А коли ж ти, Петрусику, говорити навчишся?.. Це ж тобі одинадцятий місяць, а ти ще й „мамо“ не кажеш...

— А ну, кажи, Петрусику, кажи: МА-МО... МА-МО... А ну, синочку.

Взяла за борідку. Усміхнувся Петрусик.

— Смієшся, дурненьке... Ох, Боже мій, Боже... Як мені тяжко... Чи почую я те дороге... Найдорожче у світі... те слово: „мамо“? — і знову в сльози.

На хвильку заплющила очі. Петрусик на ніжки спинається, до обличча тягнеться.

— Ти, може, Катрусю, заснеш трохи? — запитала Галя, — то я візьму Петрусика від тебе.

— Ні, не треба, Галю.. Я не хочу спати... — помовчала хвилинку, а згодом: — Я, мабудь, скоро зовсім засну...

— А що ж з тобою буде, моя дитинко... Моє сонечко?.. З ким ти залишишся на цьому світі, синочку мій?.. Ні мами, ні бабуні... ні дідуся в тебе не буде... Татко — п'яниця, а ти ж ще немовлятко... Яка тебе доля чекає?... — і знов цілує рученята. і знову плаче.

— Хто тебе, сирітку, догляне?.. Хто приголубить? Хто ліжко твоє перехрестить?.. Невже ж то і твоя, синку, доля така, як і Петрусева?.. Боже... Боже...

— Заспокойся, Катрусю, заспокойся, — вговорюють обоє.

Заспокоїлась. Притихла. А потім до Захара:

— Куме Захаре, а ну підіть подивіться, чи зійшла вже вранішня зірка.

Вийшов Захар, подивився, заходить до землянки:

— Зійшла вже Катрусю, зійшла, кумасю. Так, мабуть, сажнів на три підбилася.

— От і добре... Тепер... Тепер... І я... —ледве чутно промовила та й не договорила Катруся.

Закрила очі...

Зітхнула.

І заснула.

Заснула навіки.

Петрусик наче б відчув смерть своєї матусі, піднявся на ніжки, потягнувся до Катрусиного обличчя і двічі нараз промовив:

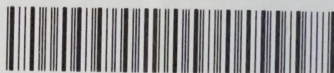
Ма-мо... Мо-мо!..

Та Катруся вже не чула.

Кінець

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Строчка згори	Строчка знизу	Складено	Треба
3	9	—	сьогодоі	сьогодні
5		5	чванитися	щебече
11		5	Деникін-енерал	Леників-енерал
14	9		Кагруса	Катруся
15	3		парvбійко	парубчак
16	5		ось податки	— Ось податки
16		4	ти швидше	Ти швидче
17	13		Данило	Денисик
17	5		можво	можна
21	1		насупився	насупиться
21	7		але до заводу	і до заводу
26	3		Загнибідімська	Загнибідівська
29	4		відбивалася	відмовлялася
30		1	обхопити	обхопила
31	8		до діла. За	до діла. За хвилину
36	13		Катрусю;	Катрусю.
38	6		Ворбулів	Горбулів
38		12	„аж горить". - Та -	— Таки гарна
39		4	, а лочка на вулиці вже	, а Катруся вона вже на вулиці
45	10		... Пшениці...	соняшники
45		11	некажи	не кажи
61	8		На Степана	На Стрітення
71	9		Катря	Катруся

Обкладинка роботи артиста-маляра і скульптора В.Т-го

